Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Ústav jazykovědy a baltistiky

Bakalářská diplomová práce

2011 **Blanka Kašpárková**

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Ústav jazykovědy a baltistiky

Obecná jazykověda

Blanka Kašpárková

Názvy pro chléb a kaši ve slovanských jazycích
Historickosrovnávací studie

Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Pavla Valčáková, CSc.

2011

Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Brně dne 4. 5. 2011

Ráda bych na tomto místě poděkovala paní PhDr. Pavle Valčákové, CSc. za vedení práce, její ochotu, pomoc a hlavně za cenné rady a podněty, které mi při zpracovávání této práce poskytla.

OBSAH

ÚVOD ……6

1 KAŠE ……8

1. 1 Historie, příprava a rozdělení kaší ……8
1. 2 Psl. *kaša* ve slovanských jazycích …….. 12
1. 3 Etymologie *kaše* ……..16
1. 4 *Kaše* v obřadech a v lidové slovesnosti ……...17

2 CHLÉB ……20

2. 1 Historie, příprava a rozdělení chleba …….. 20
2. 2 Psl. *chlebъ* ve slovanských jazycích ……25
2. 2. 1 Pojmenování chleba ve slovanských lidových názvech rostlin …….. 33
2. 2. 2 Chléb ve jménech ……35
2. 2. 3 Přenesené významy slovanského *chléb* …….. 35
2. 3 Etymologie psl. **chlebъ* ……..36
2. 4 *Chléb* v obřadech a v lidové slovesnosti ……..38
2. 4. 1 Rituální význam *chleba* v historii ……38
2. 4. 2 Zvyklosti při pečení a konzumaci *chleba* ……39
2. 4. 3 *Chléb* jako obřadní pečivo u křesťanů ……41
2. 4. 4 Chléb ve slovanských příslovích, v lidových rčeních, úslovích a pranostikách ……. 42
2. 4. 5 Význam chleba pro lidstvo …… 45

ZÁVĚR ……46

Zkratky jazyků ……48
Ostatní zkratky …… 50
Seznam citované literatury ……...52
Seznam studijní literatury ……58
Internetové zdroje ……59
Anotace ……61

ÚVOD

Zkoumání tematických skupin slovní zásoby je už řadu let jedním z aktuálních úkolů jazykovědy. Týká se především pojmenování předmětů denního života. Do této skupiny patří i názvy jídel. Jídlo patří k nejzákladnějším potřebám člověka. K nejstarším jídlům, která člověk připravoval, patří bezesporu *kaše* a *chléb*. Tyto dva pokrmy a jejich názvy jsem si zvolila a budu se jimi zabývat v oblasti slovanského teritoria.

Dané téma jsem podrobila analýze z toho důvodu, že kaše a chléb byly již odedávna nedílnou součástí každodenních stravovacích zvyklostí a jejich existence na sebe navzájem navazuje. Kaše i chléb zastávaly pozici základních a nejdůležitějších potravin. Připravovaly se z různých druhů obilovin. Pro přípravu kaše byly užívány později ještě další suroviny – ovoce, zelenina, maso, luštěniny apod. (*chléb pšeničný*, *režný*, *ječný*; *kaše moučná*, *masová, ovocná*, aj.). Chléb a kaše pronikly rovněž do oblasti rituální, ve které sehrávaly důležitou roli. Sloužily jako obětní dar při oslavách pohanských bohů, později se staly součástí náboženských obřadů křestních, svatebních a pohřebních, jak je uvedeno v díle Adolfa Novotného *Biblický slovník*. Už z těchto údajů je patrné, že jsem se musela seznámit s kulturně historickým pozadím obou druhů jídla. K tomu mi sloužily především publikace Lubora Niederleho *Rukověť slovanských starožitností,* práce Jaroslavy Beranové *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku* a dílo Čeňka Zíbrta *Staročeské umění kuchařské*. O slovanských názvech kaší jsem se poučila v rozsáhlém článku O. N. Trubačeva *Iz istorii nazvanij kaš v slavjanskich jazykach*. O postupech přípravy chleba určeného pro rituální účely a o jeho významu v kultuře východních Slovanů jsem se dočetla v publikaci A. B. Strachova *Kuľt chleba u vostočnych Slavjan.*

Materiál pro práci jsem čerpala z výkladových slovníků jednotlivých slovanských jazyků (*Příruční slovník jazyka českého, Malý staročeský slovník, Slovník slovenského jazyka, Słownik języka polskiego, Bălgarski tălkoven rečnik, Rečnik na makedonskiot jazik so srpskochrvatski tolkuvanja, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Slovar slovenskega knjižnega jezika, Slovník jazyka staroslověnského, Slovar´ sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, Slovnyk ukrajins´koji movy, Tlumačal´ny sloŭnik belaruskaj movy*).

Na českém dialektickém materiálu jsem se přesvědčila, že název chleba nemá nářeční varianty (kromě hláskoslovných, rozdílných podle druhu nářečí). Zajímavé je však pojmenování jeho částí při krájení (*krajíc, skrojek, patka* apod.). Omezila jsem se na název chleba a jeho částí, kde jsem se řídila informacemi z *Českého jazykového atlasu.* Etymologický původ pojmenování částí chleba jsem hledala v Machkově *Etymologickém slovníku jazyka českého* a v Rejzkově *Českém etymologickém slovníku*. Také u kaše jsem se nezabývala nářečními názvy různých kaší, pouze názvy kaše, popř. doplněnými adjektivy blíže určujícími, o jaký druh kaše se jedná, z jaké suroviny se připravovala apod.

Rovněž u etymologie slov jsem se zaměřila na všeslovanské termíny *chlěbъ* a *kaša*. Etymologický původ slov jsem vyhledala v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského,* ve všeslovanských etymologických slovnících – v Bernekerově *Slavisches Etymologisches Wörterbuch,* v ruském *Etimologičeskom slovare slavjanskich jazykov* a také v etymologických slovnících jednotlivých slovanských jazyků (*Bălgarski etimologičen rečnik, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Etimološki slovar slovenskega jezika, Etymologický slovník českého a slovenského jazyka,* novější *Etymologický slovník jazyka českého* a *Český etymologický slovník, Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache, Słownik etymologiczny języka polskiego, Etimologičeskij slovar´ russkogo jazyka, Etymolohičnyj slovnyk ukrajins´koji movy, Etymalahičny sloŭnik belaruskaj movy.* K dalšímu doplnění mi posloužily odborné články zabývající se etymologickou analýzou, (např. článek Pavly Valčákové *Staroslověnské názvy chleba a jejich kontinuanty v jihoslovanských jazycích*).

1 K A Š E

1. 1 Historie, příprava a rozdělení kaší

Slované jsou od svých počátků označováni převážně jako zemědělci. I když nelze pominout chov domácích zvířat, zejména skotu, jejich potrava byla především rostlinného původu. Jídlo bylo připravované z obilovin. Dokazuje to řada nálezů obilovin na slovanském území v 8. – 9. století. Z historických i archeologických svědectví už z doby pohanské je doloženo, že Slované pěstovali z obilí *žito* (*rež*), *ječmen*, *pšenici*, *oves* i *proso*. Zvláště proso a prosná jídla měla výsadní postavení, patřila ve slovanské kuchyni mezi nejoblíbenější.

Nejstarší a nejrozšířenější formou rostlinné potravy byla **kaše**. K nejstarším kaším patřila kaše z obilovin. Je zřejmé, že u obilí se obvykle nekonzumovala celá zrna, i když to za určitých okolností bylo možné. Před samotnou konzumací bylo potřeba obiloviny nejdříve upravit. Základním způsobem přípravy obilovin bylo tlučení, roztloukání zrn na kaši. Tento způsob zpracování připomíná slovanský název *tolkъno* 'syrová ovesná zrna roztlučená na kaši a určená k jídlu' (< *tolkti* 'tlouci'). Mnohem později se roztloukání přenáší i na jiné poživatiny (např. na zeleninu, na brambory, v. např. české dialektické názvy bramborových kaší *tlučky, tlučenky, tludenka*). K přípravě kaše sloužily nádoby z přírodního materiálu, tj. dřevěné vydlabané misky nebo kožené vaky (Beranová 2005, 50).

Termíny z 10. století jako *brašno* označovaly rozmělněné obilí a následně pak jídlo vůbec, slad – staroruský výraz *soldъ* pro zrní porosené a vysušené. Už v době pohanské zpracovávali Slované zrno nedozrálých ječných či pšeničných klasů pražením. Pražené zrní nedozrálých ječných nebo pšeničných klasů, *pražmo*, bylo starým lidovým jídlem na různých místech obývaných Slovany a bylo požíváno jako *kaše*. Pražení připomínají také některé slovanské názvy kaší, např. p. *prażmo*, stč. a č. *pražmo* 'polozralé opražené zrno, kaše z něj'. Pražení jako součást přípravy se uchovalo i v lidové kuchyni, o čemž svědčí názvy jako p. dial. *prażucha* 'druh řídké kaše z opražené ječné nebo pšeničné mouky', č. dial. *praženka* 'prosná kaše s moukou upražená', č. dial. *pražba* 'kaše z pražené mouky', br. dial. *prižanina* 'řídká žitná kaše připravovaná se sádlem, cibulí a masem'.

Rozvoj v přípravě kaší nastal s přípravou jídel vařením. Vaření kaše nastalo už v mladší době kamenné, kdy byly vynalezeny keramické hrnce. Vypálené hrnce a misky poskytovaly možnost vaření přímo na ohništi. Vaření je motivací následujících dialektických názvů:

srb. dial. *vara*, *varica*, r. dial. *varenína*, *zavára*, *zavarúška*, *razvárka*, *pustovóra*, p. dial. *rozwarka*, *nawarka* aj.

Moučné kaše se připravovaly a dodnes připravují z různých druhů obilovin, podle nichž mají mnohé z nich svá jména ve slovanských jazycích:

např. sln. *prosena kaša* 'prosná kaše' (SSKJ 4, 246),

sln. dial. *jâgli* (Plet 1, 354), sln. dial. *pšéno* 'kaše z pšeničné krupice' (SSKJ 4, 281),

sln. dial. *ječmenova kaša* 'kaše z ječmene' (Plet 1, 362),

sln. dial. *ovsena kaša* 'ovesná kaše' (Plet 1, 878),

sln. dial. *bârovec, bêrovec* 'kaše z béru'[1] (Plet 1, 13),

slk. hist. *špaldova kaša* 'špaldová kaše' (HSSlk 5, 653),

slk. hist. *kassa krupyczova* 'krupičná kaše' (HSSlk 2, 33),

slk. dial. *turecká kaša* 'kaše z kukuřičné mouky' (SSN 1, 755),

slk. dial. *žótá kaša* 'prosná kaše' (Orlovský 129),

č. st. *obilná na řídko uvařená kaše* (Jg 2, 33),

č. dial. *turkinica* 'kukuřičná kaše' (Malina 130),

č. dial. *kaše prosná (jáhelná, žlutá)* (Bartoš 1904, 140),

č. dial. *bílá (krupičná nebo rýžová)* (Bartoš 1904, l. c.),

č. dial. *moučná (z mouky a vajec)* (Bartoš 1904, l.c.),

č. dial. *jahelnica* 'jahelná kaše' (Bartoš 1904, l.c.),

č. dial. *prosná kaša* 'prosná kaše' (Bartoš 1904, l.c.),

č. dial. *pohančená kaša*, č. dial. *pohanská kaša* (Bartoš 1904, l. c.),

č. dial. *pohančena* 'kaše z pohanky' (Bartoš 1904, l. c.),

č. dial. *režná kaša* 'kaše z režných (tj. žitných) krup' (Bartoš 1904, l. c.),

ukr. dial. *vivsjanyk* 'ovesná kaše' (ESUkr 4, 149),

r. dial. *borovaja káša* 'prosná kaše'[2] (Trubačev 1960, 9), aj.

Moučných kaší je známo mnoho druhů a každé časové období bylo charakteristické specifickým druhem kaše. Nejčastěji se připravovala kaše slaná nebo alespoň neslazená, jež byla obvykle hodně mastná. Podle historika Waltera von Otokara ze třiceti sedmi jemu známých vzorků pravěké kaše bylo třiatřicet silně omaštěných (Beranová 2005, 51). Kromě moučných kaší se později kaše vařily z masa a mouky nebo z ryb a mouky. Podle doložených

[1] Sln. *bar*, č. *bér* je rostlina Setaria, příbuzná prosu. Ještě téměř před 80 lety se bér vysíval do čerstvě vyžďářené půdy, získané vypalováním lesů a dával v ní hojnou úrodu. Chutné zrno sloužilo k přípravě jídel, sláma se zkrmovala dobytku (Machek 1968, 51).

[2] R. dial. *bor* je 'proso/ Panicum miliaceum'.

nálezů je známá i kaše z morku a mouky. Při ochucování kaší se hojně uplatňovaly byliny nejrůznějších druhů, zelenina, kořínky, přírodní koření nebo houby.

Neslazené kaše byly velmi oblíbené. Např. v prvních staletích našeho letopočtu je konzumovali řečtí a římští vojáci. Podle antického historika ze 4. století n. l. Ammiana Marcellina se pro vojáky až v dalších staletích v římských táborech začaly stavět pekárny na pečivo (Beranová 2005, 51). Běžně se kaše připravovaly také ve středověkých klášterech. Množství kaší je zmíněno i v pozdějších kuchařských knihách z 15. – 16. století. V rukopise kuchařských návodů z 15. století je obsažen návod na přípravu čtyřiceti šesti druhů kaše – z *masa*, *mléka*, *smetany*, *vajec*, *sušených ryb*, z *vepřových žaludků*, z *jazyka* nebo *sýra*, z *máku* či *semence*. Také Bavor Rodovský z Hustiřan roku 1591 uvádí více než osmdesát druhů kaše a na dvacet varmuží, což byla obdoba kaše (Beranová 2005, l. c.).

Oblíbené byly kaše luštěninové. Svědčí o tom názvy kaší ze staré slovenštiny, např. hist. slk. *kasse z ssoczovicze* 'kaše z čočky', hist. slk. *krupna kassa* 'kroupová kaše' (HSSlk 2, 33). Zvláštní oblibě se těšily kaše hrachová nebo fazolová. Někdy se luštěninové kaše připravovaly i ze dvou nebo více surovin, např. z hrachu a krup, hrachu a pohanky nebo z hrachu a fazolí. Tato skutečnost se projevila i v pojmenování, které naznačuje více než jednu surovinu k přípravě, (např. č. dial. *míšanina*, *spolka*, *smilstvo*, *nastavovačka*, *kočičí svajba*, *kočičí tanec*, *kočičí sód*). Podle základní suroviny jsou pojmenovány také kaše zeleninové – ze Zíbrtova *Staročeského umění kuchařského* se dozvídáme, že naši předkové připravovali kaše z póru, mrkve, suché řepy nebo z mladých tykví. Význam „kaše, kašovitá hmota“ ovlivňuje pojmenování u masitých kašovitých výrobků (např. stč. *kaša, kaše kuřecí, ze srniny a jeleniny, z hovězího masa, ze slepic, ze zvěřiny, z vepřových žaludků, z jelení krve, z telecích nebo vepřových paznehtů*). Nejmladší jsou kaše bramborové, např. sln. *krompirjeva kaša* 'bramborová kaše' (SSKJ 2, 295).

Vzácnější byly **kaše sladké**. Jelikož lidé už v pravěku patrně znali med a sbírali nejrůznější sladké plody, mohli připravovat i *kaše sladké*. Bylo tomu tak i ve středověku. Oblíbené ovocné kaše patří vedle kaší z obilovin ke kaším nejstarším. Zde uvádím jen některé názvy z českých dialektů: *vovocovka*, *jabčenica*, *kaša hrušková*, *klabera*, *klebera* 'kaše ze sušených švestek', *łepocha*, *łepucha* 'kaše ze sušeného ovoce', *kocvara* 'ovocná kaše ze švestek', *šmurgle* 'kaše z černého bezu' (< *šmourati* 'špinit'). Jižní Slované připravovali kromě tradičních ovocných kaší, např. sln. *jabolčna kaša* 'jablečná kaše', sln. *češpljeva kaša*[3]

[3] Bezlaj uvádí sln. *češplja* (f.) 'švestka/Prunus domestica', také přeneseně *češpljati* 'hovořit nesmysly' (Bezlaj 1, 80).

'švestková kaše' (SSKJ 2, 295) i ovocné kaše z broskví a fíků. V názvech všech Slovanů se objevují jako součást názvů kaší pojmenování lesních plodů (malin, ostružin, jahod trávnic, borůvek).

Sladké kaše představovaly i slavnostní jídlo. Do sladké kaše se přidávalo nejen mléko nebo smetana, což se projevuje v názvech kaší, např. sln. *mlečna kaša*, č. *smetanová kaše*[4], ale navíc se vmísila ještě vajíčka. Jako sladidlo se užíval med, ovoce nebo povidla.

U sladké kaše byl kladen důraz na vzhled. U staročeských a lidových názvů kaší jsou časté názvy motivované barvou jídla (*kaše bílá, žlutá, tělné barvy* – kaše z obilovin nebo z mouky; *červená, fialová, modrá, černá* – kaše připravené z ovoce nebo zeleniny). K tomu se užívalo různých přísad - sušený chléb, švestky, koření, med, třešně nebo višně. Např. *kaše brunátné* se docílilo přidáním jahod nebo červených višní; zelená barva se získala přidáním zelené petrželky. Při slavnostních chvílích se např. ve staročeské kuchyni podávala *kaše čtyř barev*. Svědčí o tom zápis v nejstarší české rukopisné sbírce návodů z 15. století:

„*Kaše čtyř barev. Natři mandlóv a rozpusť je jako kaši, vondajž do tří hrncóv, nechajž v jednom bielého (bez barvy), druhý ošafraň, třetí učiň brunátný, naspi sandalu (sandal, zandal červený, pryzila, Brasilienholz), potom řeckého vína neb povidl s mandly, ať jest černo, a rozpusť jako kaši, vondajž do čtvrtého hrnka. Osladiž ty všecky kaše cukrem, nechajž, ať vrú, ažť budú dobře hustý, učiniž kříž přes misu z šindelu, ať všudy doléhá a vlíž ty čtyři kaše do toho kříže, každú zvlášť a potom vytiehni kříž, medem oslaď*“ (Zíbrt 1927, 124).

Žlutá kaše se připravovala z jablek s vínem, s máslem, strouhaným chlebem, skořicí, květem, zázvorem, pepřem a šafránem, *bílá kaše* obsahovala jablka a tlučené bílky.

Kaše se vařily i do zásoby na studeno a tím se jako potrava uchovaly i několik dnů. Kaše na studeno se vařila nejen na cesty, ale i doma, například v létě o žních. Marie Úlehlová-Tilschová uvádí sdělení Fr. Táborského, že se např. na Valašsku koupilo „*štvrť kaše [jáhel], štvrť krúp, štvrť krupice, navařijá si naraz 3-4 hrnce a dajú do komor. Přijda z pole, narýpe se teho na misu, poleje kyškú a už chĺpú*“ (Beranová 2005, 52).

Beranová také uvádí, že: „*vařená kaše se často používala jako základ pro další jídla. Slané i sladké kaše se míchaly s různými přísadami a zapékaly se. Zapečené se podávaly teplé i za studena*“ (Beranová 2005, 52). Studená kaše se zalévala sladkým mlékem a posloužila jako vydatná svačina. Kyselé i sladké mléko bylo důležitým doplňkem sladkých i neslazených kaší.[5] Kaše se mastily máslem, škvarky či slaninou a doplňovaly se zelím nebo ovčí brynzou.

---

[4] Zíbrt 1927, 192.
[5] Srov. č. st. *mlíčná kaše* (Jg 2, 33).

1. 2 Psl. *kaša* ve slovanských jazycích

Praslovanské *kaša se ve staroslověnštině zachovalo jen v deminutivním tvaru *kašica* 'kaše' bez bližší specifikace. Ve slovanských jazycích má *kaša*, *kaše* různé významy:
b. *káša* 'kaše', 'rozdrcené ovoce na výrobu alkoholického nápoje (vodky apod.)', 'míchané kašovité krmení pro dobytek' (BTR 287), b. dial. *káša* 'kompot', 'zásmažka' (obojí SbNU 40, 144), 'konopné semínko' (BDial 8, 251), mk. *каша* 'kaše (z různých druhů obilovin, z luštěnin)' (RMJ 1, 326), sch. *kȁ ša* 'kaše z mouky, ječmene nebo ovsa, vařená ve vodě nebo v mléce', 'škrob', 'míchané kašovité krmení pro dobytek' (Rj 4, 884; RSAN 9, 373n), sln. *káša* 'kaše (často prosná)', 'loupané proso (jáhly)' (SSKJ 2, 295), slk. *kaša* 'pokrm z celých nebo mletých zrn obilovin' (SSJ 1, 682), slk. dial. 'kroupy' (SSN 755), č. *kaše* 'pokrm z mouky nebo ze zrn různých obilovin nebo luštěnin vařených nejčastěji v mléce', přeneseně i z jiných poživatin (např. brambor, zeleniny apod.) (PSJČ 2, 80; Jg 33), hluž. *kaša* 'břečka, močůvka' (Jentsch 2, 54), p. *kasza* 'kaše z krup', 'kroupy', p. dial. 'loupané zrno z obilovin, jídlo z něho' (Karłowicz 320), pomsln. *kaša* 'kaše' (Lorentz 1, 337), br. *káša* 'kaše', br. dial. 'husté jídlo z krup a brambor, nebo z krup a mouky' (NarSlova 199), ukr. *káša* 'kaše, pokrm z rozemletých zrn různých druhů obilovin' (SUM), ukr. dial. *káša* 'jídlo z krup', 'mléčný kysel, pokrm z mléka nebo ze sladké ovocné šťávy zahuštěný škrobovou moučkou', 'račí nebo rybí vajíčka, jikry' (ESUkr 2, 410), str. *kaša* 'jídlo z krup', 'hostina' (StrS 7, 97), r. *káša* 'jídlo z krup, vařených ve vodě nebo v mléce', r. dial. 'jahelná kaše', 'hustá pohanková kaše', 'jídlo z žitné, ovesné nebo ječné mouky', 'polévka', 'bramborová kaše' (SRNG 13, 148). Vedle těchto významů je to ve všech slovanských jazycích 'kašovitá hmota (rozbředlý sníh, bláto, něco rozmělněného na kaši apod.)'.

Kaše představovala významnou součást jídelníčku na celém slovanském jazykovém území. Jazyková podoba *kaše* se navzájem odlišuje i v rámci jednotlivých slovanských jazyků. U *kaše* nebudeme sledovat nářeční podoby *kaše* ve všech slovanských jazycích. Pro názornost zde uvádím rozdělení **nářečních podob** slova *kaše* v Českém jazykovém atlase.

Na mapě sledujeme protiklad podob s provedenou a neprovedenou přehláskou 'a > e. Hranice oddělující výskyt podob s přehláskou a bez přehlásky (tj. nom. *kaše* x *kaša*) sleduje západní hranici českomoravského nářečí. Území západně od této linie zabírá podoba přehlasovaná (*kaše*), východní část teritoria pokrývá forma nepřehlasovaná (*kaša*) (ČJA 5, 51).

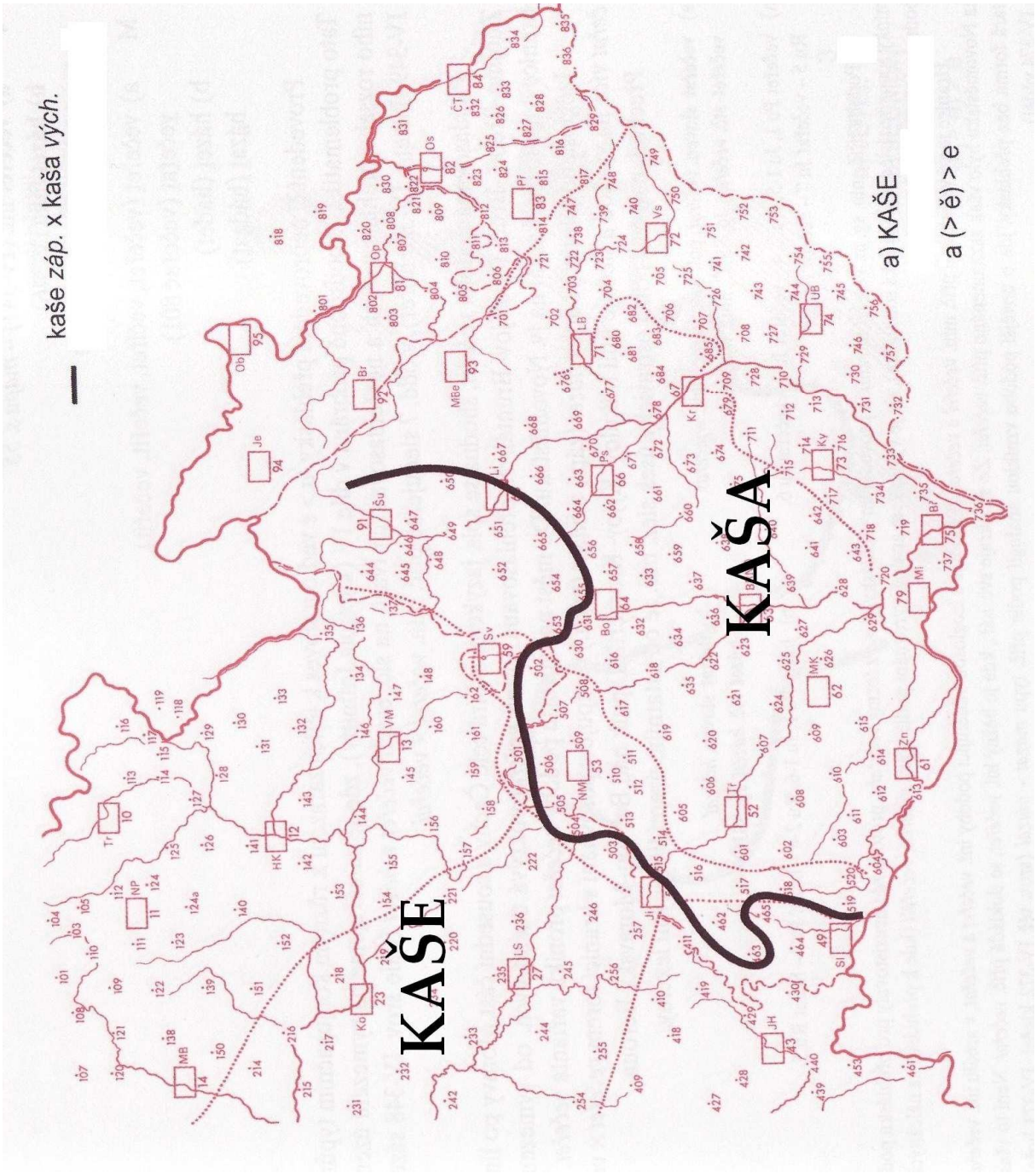

(ČJA 5, mapa s. 53)

Slovo *kaše* se nevyskytuje pouze jako výraz pro pojmenování kašovité hmoty. Poměrně častý je i význam **rostlina:**

např. sln. dial. *svinjska kaša* 'sporýš/Polygonum aviculare' (Bezlaj 2, 22),

tv. je i sln. dial. *babja kaša* 'sporýš/Polygonum aviculare' (Bezlaj 2, l. c.),

hist. slk. *strom kaššsový* 'ságovník pravý/Metroxylon sagu' (HSSlk 2, 34),

b. dial. *káškină bosíljakă* 'mateřídouška/Thymus' (Achtarov 408),

slk. dial. *ťuríča kaška* 'konvalinka voňavá/Convalaria majalis' (SSN 1, 755),

slk. *kaška* 'jetel/Trifolium' – pro velký počet semen (Machek 1954, 121),

slk. *kaška*, *káška*, *kašička*, *kaštica*, *kaštička*, *gaška*[6] 'prvosenka/Primula' (Machek 1954, 172),

stč. *kaška* 'bez černý/Flos sambuci' (Gb 2, 23),

ukr. *kaška* (vlastně 'krupice') 'kokoška/Capsella' (Machek 1954, 63),

ukr. *koška* 'kokoška/Capsella' (Makowiecki 77),

ukr. *horobyna kaška* ('vrabčí krupice') 'kokoška/Capsella' (Machek 1954, 63),

ukr. *kaška*, ukr. *kaška bila* 'jetel/Trifolium' (Makowiecki 376-378),

r. *kaška* 'jetel/Trifolium' – taktéž pro velký počet semen (Machek 1954, 121),

r. *želtaja kaška* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 357),

r. *dileaja kaška* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 357), r. *krasnaja kaška* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 358), r. *medovaja kaška* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 359),

r. *belaja kaška* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 360),

r. dial. *vorobjeva kaška* 'kokoška/Capsella' (Annenkov 82),

sch. dem. *kašičak* 'lžičník/Cochlearia officinalis' (Šulek 1879, 141),

sln. *kašica* (vlastně 'krupice') 'kokoška/Capsella' (Machek 1954, 63),

č. lid. *kašinec* 'smetánka obecná/Taraxacum officinale' (Kosík 1941, 47),

č. dial. *kašička* 'řeřišnice/Cardamine' (Machek 1954, 69) i 'pomněnka/Myosotis Palustris'[7] (Machek 1954, 117),

č. dial. *košička* 'řeřišnice/Cardamine' (Machek 1954, 69) - na východní Moravě a ve Slezsku přejato z češtiny do něm. *Kascheblume*, *Kaschblum*[8],

r. *kašnik* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 360),

r. *kašešnik* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 359),

r. dial. *vorobinaja kašica* 'kokoška/Capsella' (Annenkov 82) je od psl. *kašьka*.

---

[6] Zde je původ nejasný, Machek uvažuje o příbuznosti s r. *gášnik* (Machek 1954, 172).
[7] Přejato pro pomněnku z rostliny 'kostival/Symphytum'.
[8] Machek uvádí v této souvislosti, že se na stoncích vylučuje pěnovitá hmota podobná kaši (Machek 1954, 69).

Machek 1954, 63 uvádí u názvu *kaša* apod. pro rostlinu kokoška/Capsella, že slovanské jméno *kaša*, *kaše* znamenalo původně jáhly nebo krupici. Proto vidí motivaci názvu ve velkém počtu drobných semínek této rostliny. Je pravděpodobné, že se podobná motivace uplatnila i u názvů jiných rostlin (v. např. jetel/Trifolium).

Výraz *kaše* může být i součástí slovanských **příjmení**:
např. stč. mužské příjmení: *Cassa*, *Kassie sartor* (Gb 2, 23), stč. *Kašě* (Svoboda 1964, 86), č. *Kaše*, *Káše*, *Kaša*, *Kašák*, *Kašička*, *Kaška*, *Kaškál*, *Kaškara* (Kotík 1897, 70), č. *Kašík* (Kotík 1897, 81), č. *Kašný* (Kotík 1897, 54), ukr. *Kášin*, *Kašénko* (SlPrizv 2002, 173), přezdívka
i příjmení r. *Kašechljeb* (Walter - Mokienko 2004, 64).

Kaše se objevuje v **toponymech** a **hydronymech**:
např. sln. *Kašca* (toponymum a hydronymum), sln. *Kašnovoški potok* (hydronymum) (Bezlaj 1956, 254).
U jmen: č. *Kaškovice* u Turnova, ves lidí Kaškových (*Kašek* je deminutivum od *kaše*) (Profous 2, 210), č. *Kašov*, tj. *Kašův*, od příjmení *Kaše* - ves u Dvora Králové n. L. (Profous 2, 211), č. *Kašovec* – příponou *–ovec* z příjmení *Kaše* (Profous 2, 211), č. *Kašovice* - patřící *Kašovi* (příjm.): a) ves u Říčan, b) ves u Sušice, c) ves u Tábora (Profous 2, 211), č. *Kašnice* – ves na Moravě nazvaná po Antonínu Kaschnitzovi (Váša – Trávníček 714).

1. 3 Etymologie *kaše*

Praslovanské slovo *kaša* má více výkladů. Často byla přijímána etymologie českého lingvisty Josefa Zubatého, který vycházel pro výraz *kaša* ze stsl. *kašica*, které spojoval s lit. *kóšti* 'cedit', lot. *kãst* tv. (AslPh 16, 395). Pro kaši předpokládal původní význam 'něco cezeného'. Výklad přejímali další etymologové, např. Berneker, Sławski, Skok nebo Bezlaj. Předpokládaný význam 'něco cezeného' však nebere v úvahu nejstarší přípravu kaší, o kterých především etnografové a historici soudí, že se připravovaly drcením obilovin bez další úpravy (v. např. Moszyński 1929, 1, 272n). Nevysvětluje ani význam 'zrno, obilovina', který nelze u slovanského *kaša* vyloučit jako primární. Proto i když tento výklad vyhovuje po formální stránce, sémanticky není přesvědčivý.

Ruský jazykovědec Iľjinskij se pokusil vysvětlit slovanské *kaša* sémanticky uspokojivěji (AslPh 29, 164n). Rekonstruuje **kuāts-ia*, které odvozuje od ie. **kuat(h)-* 'kysat, kvasit apod.'. Od tohoto indoevropského kořene jsou odvozena slova, která souvisejí s vařením, kvašením nebo s nějakým pokrmem vzniklým vařením nebo kvašením:

např. stind. *kváthati* 'vařit', sl. *kvasъ* 'něco kvašeného, nápoj', lot. *kûsât* 'vařit', lat. *cāseus* 'sýr'. Iľjinskij spojuje *kaša* také s gót. *hwaþō* 'pěna' a se sl. *kysělъ*, *kysnǫti*. *Kaša* je tedy 'jídlo, které vzniká kvašením nebo které se při vaření pokrývá pěnou a nabývá na objemu'. Tento výklad neodpovídá slovanskému *kaša* hláskově, oproti ie. tvaru nemá slovanské slovo neslabičné *u*. Výklad dočasně převzal ruský etymolog Trubačev (Slavia 29, 8), který vysvětloval ztrátu neslabičného *u* jako důsledek zjednodušení dlouhého diftongu. Ani tento výklad však nijak nesbližuje název pokrmu s názvem pro zrno.

Ukázalo se, že nejlépe vyhovuje sémanticky i hláskoslovně starý etymologický výklad Potebnjův z roku 1880 (RFV 3, 103), který spojuje sl. *kaša* s ie. kořenem * *kes-/kōs-* 'škrábat, sekat aj.'. Tento indoevropský kořen je i v lit. *kàsti* 'kopat', *kasýti* 'škrábat'. Jako 'něco rozsekaného, roztlučeného' můžeme vysvětlit většinu významů slova *kaša*. Vyhovuje také spojení s polabským *ťösör* 'kroupy, krupice' (< **tosorъ*). K tomuto výkladu se hlásí ukrajinský etymolog Meľnyčuk (Etim 1966, 232n), slovenský lingvista Ondruš (SlWort 130), uznává jej i Trubačev, který připojuje ještě polabské *vüvásnə̂ ťösör* 'ovesná polévka' (Etim 1968, 63n a SM 9, 158).

1. 4 *Kaše* v obřadech a v lidové slovesnosti

O starobylosti kaše svědčí užití jejího jména jako názvu ***obřadního jídla***. Kaše měla rituální význam. Byla oblíbeným jídlem při nejrůznějších starobylých obřadech, např. při ***obřadech svatebních***. V některých případech výraz *kaše* přešel ve význam svatebního veselí. České *slaviti kaši* znamenalo 'oslavovat veselku'[9]. Podobný význam má i ruské dialektické *káša* 'oběd po svatbě v domě novomanželů'. *Kaše* měla také mladým neprovdaným dívkám objasnit některé skutečnosti kolem budoucího ženicha (např. dívka hodí lžíci kaše na domovní dveře a jméno toho, kdo je otevře, je shodné se jménem budoucího ženicha). Nověji se do těchto obřadů zapojuje také chléb, někdy se užívají oba pokrmy současně (např. skrojek chleba pomazaný kaší) (Strachov 1991, 81-91).

Štědrý večer považovali Slované za přechod ze ***zimního času*** na čas letní. Slované se domnívali, že blahobyt a štěstí živých je vázáno na pokoj a klid zemřelých a bohatý štědrovečerní stůl měl zabezpečit bohatství v období nadcházejícím. Proto se na svátečním stole objevovala jídla, jaká se jedla obvykle po pohřbu, tj. lívance, kaše nebo kysel. Po štědrovečerní večeři bylo zvykem, že dívka ve věku na vdávání vynášela hrneček se zbytky od večeře, ve kterém nesměla chybět kaše a chléb, za vrata a čekala, až se budou lidé vracet z kostela se svěcenou vodou. Poslední z příchozích jí bude souzen (Strachov 1991, 81-91).

Kopanevič 6 uvádí, že k zajištění bohatství se na štědrovečerní stůl pokládaly tři misky kaše (*kutije*), tj. rýžové, pšeničné a připravené ze směsi zrn. Kaše (*kutija*) byla vůbec nejstarším jídlem zemědělců. Vařila se ze směsi obilovin a luštěnin a měla název *panspermie*. Panspermie se původně připravovala na počest bohyně plodnosti Demeter. K panspermii[10] se řadí i *kolivo*. Je rovněž řeckého původu (ř. κόλλυβα) a jedná se o pšeničnou kaši slazenou medem a sypanou skořicí. Kolivo bylo jídlo ze štědrovečerního a novoročního stolu v Řecku. Jelikož se kaše (*kutija*) připravovala častěji, má v obřadech přednost před chlebem. Cílem obřadu (v Řecku i na Rusi) bylo zajistit úrodu všech obilovin v dalším roce.

Jako obřadní jídlo ***v den letního slunovratu*** se připravovala kaše z nedozrálého obilí (nejčastěji z ječmene). Pražením se připravovalo *pražmo* (stč. *pražma*, p. *prażmo*, br. *prežmó*, r. *prjážmo*). Připravovalo se v čase před sklizní. Pražmo byla velmi vydatná strava, bohatá na

[9] V ruských dialektech znamená *káša* ještě 'večeře po křtinách' a 'svátek po skončení žní' (Strachov 1991, 81-91).

[10] *Panspermie* pochází z ř. πανσπερμία [panspermía] 'domněnka o kosmickém původu života, podle níž je světový prostor naplněn sporami mikroorganismů, které jsou přenášeny světelnými paprsky a způsobují na planetách s příznivými podmínkami rozvoj života' (Kopanevič 6).

bílkoviny a vitamíny, která dokázala snadno zasytit, zvláště pak v kombinaci s mlékem[11]. Stč. *pražmo* je spjato i s masopustními oslavami, kdy po masopustních slavnostech přicházel půst. Je známo, že postní neděle měly odedávna u Čechů svá jména. První neděle postní měla název „neděle černá“ a druhá „neděle pražná“, protože se konzumovaly postní pokrmy, nejčastěji ***pučálka***[12] a *pražmo*. Naši předkové strojili po sobě postní jídla: *pučálku*, *pražmo* a polévku z něho, *praženku* (Zíbrt 1889, 45). Zíbrt uvádí, že se *pučálka* podávala i v pátou postní neděli, tzv. „smrtnou neděli“ kvůli zvyku „zanášení smrti“: *„na Moravě vystrojují děvčata, zanesše smrt hostinu a při ní nejdůležitějším pokrmem jest pučálka, tj. hrách máčený ve vodě, až nabobtná, a pak na sucho v peci v hrnku nebo jinak upravený a upražený*“ (Zíbrt 1889, 57). Jindy se o **velikonočních svátcích** na zelený čtvrtek podávala kaše s medem neboli sladká kaše. Je známo, že v Jindřichově Hradci a v Telči na Moravě byla sladká kaše podávaná chudým. Tento starobylý zvyk svědčí o tom, že kaše byla velikonočním jídlem národním (Zíbrt 1889, 73). I v bohatém množství **židovských obyčejů** můžeme nalézt zvyky spojené s uctíváním obilovin, např: na Slovensku *„židé po oknech semenec nebo kaši (=proso) pro nebeské ptactvo rozsypávají*“ (HSSlk 2, 11).

Slované často prostřednictvím *kaše* popisovali obecně platné zásady a svoje zkušenosti.
Slovo *kaše* se objevuje jako součást rozmanitých **přísloví**:
slk. *Frflať ako kaša v hrnci* hovor. expr. 'hudrováním projevovat nespokojenost, nevůli' (Smiešková 93),
č. st. *Faukati tomu do kaše* 'míchati se mu do předsevzetí' (Jg 2, 33),
č. st. *Mne k kaši voláte, snědúc napřed zvěřinu, šla bych neb nešla* 'činila bych dle libosti' (Jg 2, 33),
č. st. *Ó jakáž z tebe horaucí kaše!* 'koho popálí kaša, vždycky ju fúká' (Jg 2, 33),
č. *Dovede víc, než prosnou kašu jest* 'je chytrý, vykutálený' (PSJČ 2, 80),
č. *Žádný člověk na světě nemá práva foukat mi do kaše* 'plést se do mých věcí' (PSJČ 2, 80),
č. *Žádná kaše nejí se tak horká, jak se vaří* 'první plán nebo úmysl bývá přeměněn' (PSJČ 2, 80),

[11] <www.obesity-news.cz>.
[12] *Pučálka* je staročeský pokrm s kořeny sahajícími do raného středověku. Podával se hlavně v první postní neděli. Název vyjadřoval nabobtnání hrachu, které se lidově označovalo jako *napučení*. Jedná se o hrách namočený den předem, potom nasucho opražený nebo upečený. Byl připravován na slano i na sladko. Pučálka se podávala cukrovaná se skořicí nebo polévaná medem. Byla ochucována rozinkami nebo kořením. <http://jahoda2020.blog.cz/0704/pucalka>.
Pučálka - nabobtnalý hrách okořeněný a upražený; napolo vařený hrách (SSJČ 694).

nebo českých lidových pořekadel, např. č. lid. *Obcházel kolem choulostivého místa jako pes okolo horké kaše* 'nerozhodně' (PSJČ 2, 80).

U Zaorálka[13] se můžeme dočíst, že kaše sloužila jako hojně užívaný výraz sloužící

např. k popisu životních situací:

č. *být (sedět, nechat) v kaši* 'v nepříjemné situaci, v nesnázích',

č. *dmychat (plivat) v kaši někomu* 'dráždit někoho, pohrdavě se k němu chovat',

č. *jít s prosnou kaší* 'jít prosit',

č. *navařit pěkné kaše* 'způsobit někomu nepříjemnosti',

č. *ta mu nebude kaše vařit* 'nebude jeho ženou',

č. *zaplatit za kaši* 'svezlo se to na něho';

k vyjádření lidských vlastností:

č. *být z kaše* 'být slaboch',

č. *má se ještě učit kaši jísti* 'je ještě nezkušený, nedospělý',

č. *nenajedl se vtipné kaše* 'je hloupý',

č. *umět víc než [prosnou] kaši jíst* 'být chytrý, umět si poradit';

nebo k popisu životních etap:

č. *být na kaši* 'úplně rozbit',

č. *mastit kaši* 'dětská hra: dvě děti se uchopí hákovitě za prsty a točí se rychle na místě tak, že jejich těla tvoří kužel, obrácený hrotem dolů',

č. *od kolébky a kaše* 'od dětství',

č. *vyrůstat od kaše* 'dospívat'.

[13] Zaorálek 1963, 156-157.

2 CH L É B

2. 1 Historie, příprava a rozdělení chleba

Chléb byl ve střední Evropě znám již v době neolitické (mladší době kamenné), jak je známo z nálezů ve švýcarských a rakouských nákolních stavbách, *„kde se ve vlhkých bažinatých vrstvách uchovalo mnoho pozůstatků rostlin a výrobků z nich. Z období 3700 př. n. l., z mladší až pozdní doby kamenné, byly nalezeny plackovité hrudky z navlhčeného obilí smíšeného s moukou, pečené buď přímo na ohništi, nebo v popelu“* (Beranová 2005, 39). U dochovaných pravěkých chlebů rozlišil specialista na dějiny pekařství Max Währen několik kvalitativních stupňů: A, A1 – výborný chléb; B, B1 – s hrubší moukou a dobrým kvašením; C – ještě dobrý chléb; D – hraniční mez ještě dobrého chleba; E – již ne dobrý chléb. Devadesát procent archeologických nálezů chleba, jež určil, zařadil do kvalitativního rozmezí výborný až dobrý chléb (Beranová 2005, 42).

Aby takový chléb mohl vůbec vzniknout, byl prvním nutným předpokladem **objev zemědělství**. Předpokládá se, že národy na úrovni starší doby kamenné nic podobného chlebu obvykle neznaly. Pěstovat obilí začali nejprve lidé žijící v oblasti Blízkého východu. V první řadě se jednalo o sběr planě rostoucích rostlin, v druhé o obdělávání primitivních polí a ve třetí fázi se objevuje setí.

Mouka získaná z obilovin dlouho sloužila spíše k přípravě nekvašených placek, které byly předchůdkyněmi chleba. První doklady o něčem podobném našemu chlebu máme poprvé z doby před asi šesti tisíci lety, a to z **Egypta**. Stejně jako současný chléb byl připravován z mouky a kvasnic, soli, koření, mléka, někdy se přidávalo máslo nebo vejce. Prohnětené těsto se nechalo vykynout, potom se vkládalo do kuželovitých forem na pečení chleba nebo bylo zpracováno do nejrůznějších tvarů a upečeno bez formy (Strouhal 152).

Chléb byl u starých Egypťanů nejdůležitější část každodenní potravy. Už v době prvních faraonů Egypťané věřili, že chléb je spolu s koláči v podsvětí hlavní potravou těch, kdo byli za svého života spravedliví.[14] Nezapomínali na chléb ani v **manželských smlouvách**. Manžel musel na sebe vzít při ženitbě povinnost dodávat své nastávající choti každoročně třicet šest měr obilí na chléb. V případě, že by tolik obilí nebo chleba nemohl nebo nechtěl dodávat, musel nedodaný chléb nahradit přiměřenou částkou peněz v hotovosti.[15]

[14] <http://www.revprirody.cz/>
[15] <http://svazpekaru.cz/>

Ve staré **Mezopotámii** pravý chléb neznali. Konzumovali obilné placky. Hlavní pěstovanou plodinou a surovinou k přípravě pečiva byl ječmen. Placky z ječné mouky a vody se pekly buď ve speciálních pecích, ale také ve žhavém popelu nebo prostě na rozpáleném kameni.

Doba bronzová se vyznačovala tím, že se již dělal a uchovával **kvásek**. Činilo se tak, že část těsta z předešlého pečení byla seškrábána, polita vodou a po přidání mouky se nechala vzejít. Tímto způsobem byl připraven kvásek na nový chléb. Aby se kvašený chléb mohl připravovat, bylo zapotřebí nejen kvásku, ale také vhodné mouky. Získávání kvalitní mouky nebylo jednoduché, bylo náročné na práci. *Kvašený chléb* se začal šířit s větší intenzitou až díky vynálezu ručního rotačního mlýnku na obilí. Vůbec nejstarší dochovaný **kvašený chléb** pochází z období kolem roku 3500 př. n. l.. Byl nalezen roku 1976 ve Švýcarsku. Je to malý celý bochníček o průměru 60 – 75 mm a výšce 15 – 24 mm, podobá se tedy dnešní žemli nebo dalamánku a váží 25, 20 gramu. Jako kvasicí přípravek se užívalo kyselé mléko. Avšak chléb nebyl v pravěku příliš obvyklý, už jen pro nutnost časté přípravy, pro kterou byla potřeba kvalitní mouka (Beranová 2005, 41).

V **římské** kultuře k tomu došlo až ve 3. století př. n. l.. V **řeckém** a **římském** starověku rozlišovali několik druhů kvašeného chleba, a to podle různých kritérií: podle druhu a kvality mouky, podle způsobu pečení a podle přísad, s pomocí kterých se chléb připravoval. Řekové znali chléb pečený *na žhavém uhlí, v popelu, v krbu, na rožni, chléb pečený v peci*, *ve formě*, *v tyglíku* a posléze *chléb pečený dvakrát*. Každému chlebu byl přidělen specifický název. Ve **starověkém Římě** se do chleba přidávaly přísady různého druhu – olej nebo jiný tuk, sýr či tvaroh, někdy i vosk, mák, sezam, med, kopr, pepř, také mléko, víno nebo vejce. Chleby byly menších rozměrů a měly kulatý tvar. Vzácněji se vyskytovaly chleby hranaté nebo chlebové figurky. Římské chleby byly ještě před samotným pečením označovány čtyřmi zářezy ve tvaru kříže. Chléb nebylo zvykem krájet, nýbrž se lámal. K tomuto účelu sloužily zmíněné zářezy. Po pádu **římské říše** zanikly obchodní cesty spojující Evropu s Egyptem, který až do té doby sloužil jako obilnice Evropy. V **antickém Řecku** patřil chléb původně k pokrmu vyšších vrstev. Mnohem běžnější byly nepečené ječné placky, zvané *máza* (μάζα). Příprava takového starobylého jídla z obilí byla velmi jednoduchá. Placky se uhnětly z ječné mouky a vody a nechaly se usušit. Před požitím se vlhčily vodou. Byly obvyklým jídlem obyčejných lidí a připravovaly se do zásoby.

Příprava chleba je popsána už v Genesis, První knize Mojžíšově. K výrobě se užívalo různých druhů mouky, nejčastěji mouky pšeničné. K pečení chleba se užívala také špalda, která byla pěstována už v Egyptě a v Palestině. Zvláštní druh mouky, *běl*, sloužila k posvátným obětem. Pšeničná mouka byla určena pouze bohatým k výrobě moučníků, chudí

užívali ječmene. Příprava chleba zahrnovala složitý proces: „*Mouka se nejprve smísila s vodou nebo mlékem; směs byla hnětena rukou (v Egyptě i nohama), čímž vzniklo těsto. Když bylo těsto dokonale promíšeno, byl přidán obyčejně kvas. Bylo-li však málo času k přípravě, pojídán byl i chléb nekvašený. Kvašené těsto bylo ponecháno nějakou dobu v klidu, potom se rozdělilo na kulaté placky, asi sedmnáct centimetrů v průměru a asi na prst silné, a pak se peklo. V nejstarších dobách se užívalo k pečení horkých kamenů, rozpálených hořícím dřívím. Když byly kameny dostatečně žhavé, byl na ně položen chléb a zahrabán do popela. Po nějaké chvíli byl popel opět rozhrnut, chléb obrácen a znovu zahrabán*“ (Novotný 1956, 238). Pekaři v městech užívali k pečení chleba pecí obyčejně umístěných v zemi. V domácnosti bylo pečení chleba stejně jako mletí obilí úkolem žen. U **Hebrejců** byl chléb rovněž hlavní potravou. Připravoval se obvykle z ječné mouky. Základem židovské stravy byl už od starozákonních dob speciální druh chleba, nazývaný *chala*, v aškenázské oblasti *barches*. Chala je speciální chléb, který se peče na šabatové a sváteční hostiny. Jako sobotní chléb se pekl v pátek. Jedná se o bílé pečivo v podobě velké pletené housky sypané mákem (o svátcích se do něj obvykle přidávaly hrozinky) (Doleželová 39). V posledních staletích př. n. l. se kvašený chléb stával běžnou potravinou i v klasických kulturách starověku, ale zřejmě také u **Keltů**. Ti se zasloužili o značné rozšíření svého vynálezu rotačního mlýnku na obilí, který výrazně přispěl k dějinám zpracování kvašeného chleba.

Slované pěstovali obilí již za velmi starých dob. Tato tradice později posílila ještě více. Důvodem bylo pozvolné upouštění od zvyku dočasného sídla. V průběhu 1. tisíciletí n. l. se začali usídlovat trvaleji a to obnášelo i mnohem racionálnější hospodaření s půdou. Niederle 1912, 177 uvádí, že Slované nebyli vegetariáni, přesto různé druhy obilnin, dále luštěniny a zelenina sloužily jako nejdůležitější potraviny. Hojnost pěstování obilnin dokládají i přímá, historická i archeologická svědectví z průběhu 1. tisíciletí n. l. a z konce doby pohanské.

Nejčastěji konzumovanou obilovinou bylo proso[16]. Významnou část slovanské kuchyně představovalo **proso** a prosná jídla[17]. V literárních pramenech se lze dozvědět, že proso bylo oblíbeným jídlem Slovanů. Tuto skutečnost dokladují díla z 6. století - tzv. *Maurikiova Strategika* a po něm *Taktika Leonova*. Proso sloužilo jako hlavní potravina v celé střední Evropě. Slované pěstovali dva druhy: proso obecné (*Panicum miliaceum L.*) a ber (*Panicum italicum L., Setaria italica*), vzešlé z divokého druhu *Panicum viride*. Proso bylo rozšířeno v oblasti střední Evropy až po Finsko. Slované obiloviny konzumovali ihned po vyluštění,

[16] Vedle všesl. *proso* vystupuje i všesl. *pšeno, pšano, pszono* (stsl. пъшено) pro proso vymlácené (MEW 270).
[17] Jungmann uvádí výčet několikera druhů kaší, např. č. st. *kaše rosná* (Jg 2, 33).

navlažení a upražení nebo je drtili a následně z nich připravovali pokrmy (Niederle 1912, 181). Nejdříve Slované připravovali *placky*. Chlebové placky z nekvašeného těsta se připravovaly z různých druhů pšenice – např. ze špaldy, dále z ječmene nebo z prosa. Placky předcházely budoucímu kvašenému chlebu. Základem kvašeného chleba byl kvas. Samotný kvas přišel do Evropy z Egypta, jak dokládají historické prameny: *„Ve Starém Egyptě byl chléb pečený převážně z pšenice. Těsto na chleba se připravovalo z mouky, kvasnic a soli, vody, mléka, koření a někdy i vajec a másla. Podle chuti mohl být přidán med, či různé druhy ovoce. Chléb byl kromě bochníků pečen ve formě placek, vysokých homolí, rohlíků nebo různých figurek.*“[18] Avšak u Slovanů je kvas doložen teprve z konce doby pohanské. Slovanské termíny *kvasъ* a *droždьje* jsou staré, všeslovanské.

Slované pekli chléb patrně v popelu na žhavých kamenech ohniště. Soudí se, že je nepravděpodobné, že by Slované chléb neznali a začali ho péct až po setkání s Germány. Pokud je pravda, že stsl. *chlěbъ* je termín přejatý z germánského *laib* (gót. *hlaifs*, z pgerm. **hlaiba*), poté byl tedy přejat termín pro něco, což už u Slovanů existovalo. Bylo to způsobeno patrně tím, že Slované pozorovali na germánském chlebu něco nového, buď v tvaru či úpravě, např. shledali v něm kvasný chléb a pečený v peci (Niederle 1912, 184).

Ve **středověku** byl chléb potravinou pro chudé i bohaté. O konzumaci chleba se zmiňuje Kosmas v jedné ze svých pamětí ze začátku 12. století. Vypráví o tom, že obyčejný chléb byl potravinou pro všechny, ztvrdlým chlebem nebo kůrkami se živili chudáci a pouze asketové si jej odpírali. Chléb byl obvykle tmavý, z hrubě vymílané mouky i s otrubami.

Středověké trojpolní hospodaření značně vyčerpávalo půdu. Díky tomu se pěstování pšenice příliš nedařilo, zatímco žito rostlo dobře i na takto vyčerpané půdě. Z tohoto důvodu převládal ve většině evropských zemí na počátku chléb připravovaný z žitné mouky. Chléb měl ve středověku značný význam v souvislosti s přijetím křesťanství, neboť byl v podobě oplatku součástí církevního přijímání. Mouka pro výrobu hostií, sloužících pro církevní účely, byla semílána obzvláště jemně a byla navíc podrobena důkladnému prosívání (Beranová 2005, 44). Postupně se nároky na chléb zvyšovaly v závislosti na bohatství a postavení konzumentů. Připravovalo se mnoho druhů a pekl se ve veřejných pekárnách. Ve *Správovně* Mistra Pavla Žídka z Prahy se lze dočíst, že v době Jiříka z Poděbrad se v Čechách pekly chleby: *„žemlový, vlaský, žitný, sušcový, nakyslý, mazancový, ječný, preclíkový, prosný, žaludný, jáhlový, pohankový, z rejže, oplatkový, koláčový a perníkový*“ (Winter 1892, 15).

[18]<http://www.egypt24.cz/jak-se-zilo-v-egypte-stolovani>.

Pekařství se stávalo samostatným a výnosným řemeslem a pekaři se později mnohdy specializovali. Jedni byli koláčníci, druzí mazanečníci, dále oplatečníci, vyčlenili se i perníkáři. I přesto se chléb pečený doma udržel zejména na venkově až do novověku. Už Jungmann a Zíbrt uvádějí, že se chleba peklo mnoho druhů. Druhy chleba lze klasifikovat podle různorodých kritérií, např. podle **způsobu přípravy**: *nekvašený přesný chléb* (Zíbrt 1927, 362), *kvašený nakyslý* (Zíbrt 1927, 111) nebo podle **způsobu pečení**: *podpopelný* (Zíbrt 1927, 362), *chléb pečený v peci* (Zíbrt 1927, 140). Pojmenování chleba vypovídalo rovněž o zpracované **surovině**, která byla k jeho přípravě použita: *chléb otrubný* (Zíbrt 1927, 362), *pšeničný, režný, ječný* (Zíbrt 1927, 372), *prosný, žitný, jáhlový, pohankový, rýžový* (Zíbrt 1927, 111), *vikvový, ovesný, otrubný, bramborový* (Jg 1, 800). Chleby se odlišovaly i **barvou**, důkazem toho je *bílý pšeničný chléb* nebo *černý režný chléb* (obojí Zíbrt 1927, 362). Ať už se chléb pekl doma nebo ve veřejných pekárnách, jeho příprava představovala složitý proces. Bylo potřeba dodržovat správný postup, který zahrnuje tři hlavní etapy: 1. *mísení*, 2. *kvašení* a 3. *pečení*.

První krok, tj. *mísení* nebo *zadělávání* zabezpečuje přeměnu mouky a vody ve stejnoměrné těsto. *Kvašením* se dosahuje pórovitosti chleba a vzniku nových sloučenin, kterými se chléb stává chutnějším. Důležitou roli při procesu kvašení sehrává *kvas*. Ten po zapracování do těsta vyvolává složité chemické pochody, jako je kvašení alkoholické a kyselé. Po kvašení následuje *pečení*. Hlavním přínosem pečení jsou především chemické změny, díky kterým se chléb stává chutnějším, a konzervace, tj. dosažení toho, aby se chléb udržel v nezměněném stavu (OtSN 12, 230-231).

Chléb sloužil jako základní potravina, ale zdaleka nebyl pouze samostatným pokrmem. Sloužil jako příloha k masu, k luštěninám nebo k pokrmům z ryb. Už ve starověku byla oblíbená **konzumace chleba** namočeného v aromatizovaných octech nebo ve vínu smíchaném s vodou. V minulosti byly hojně rozšířené omáčky, kaše a polévky zahuštěné chlebem. Příkladem je staročeská chlebová polévka zvaná *gramatyka* a nebo nejprostší staročeská polévka - *oukrop*. Ty se nekonzumovaly před hlavním jídlem, ale samostatně.

2. 2 Psl. *chlěbъ* ve slovanských jazycích

České slovo *chléb* má ekvivalenty ve všech slovanských jazycích. Praslovanské slovo *chlěbъ* bylo s největší pravděpodobností převzato z germánského slova *hlaiba- 'chléb připravovaný pečením', ze kterého byla odvozena pojmenování chleba nebo jeho částí v dalších germánských jazycích. Germánské *hlaiba- pochází z ie. kořene *kloibho- 'chléb' (Boisacq 470), z něhož je i ř. *klíbanos* 'hliněná nádoba na pečení chleba'. Řecký název patrně souvisí s úlohou nádobí při přípravě chleba (Orel 2003, 173n).

Psl. výraz *chlěbъ* 'obilovina; chléb' je doložen ve všech slovanských jazycích: stsl. *chlěbъ* 'chléb, potrava' (ESJS 4, 219), b. *chljab*, b. dial. *čist chljab* 'nekvašený, pšeničný chléb' (BTR 946), b. dial. *lep* 'chléb', 'obilí, zrno' (BDial 3, 98), mk. *leb* 'chléb' 'obilí, zrno' (RMJ 381), sch. *hleb* 'chléb' (Skok 1, 673), sch. *hleb*/*hljeb* 'chléb' (Skok 1, 673), sch. dial. *hjep*, *hlib*, *lip*, *leb* 'obilí, zrno' (Skok 1, 673), sln. *hlèb*/ *hléb*, *hléba* (SSKJ 2, 515), slk. *chlieb* 'chléb', slk. hist. *jačzmeny chleb*, *chléb čzerny* (HSSlk 2, 467), č. *chléb* 'chléb' (PSJČ 1, 1046), p. *chleb* 'chléb' (Brückner, 179), br. *chléb* 'chléb', 'obilí, zrno' (Sudnik – Kryŭko 722), ukr. *chlib* 'chléb', 'obilí, zrno', 'obživa, výdělek' (Kurimský – Šišková – Savický 1289), r. *chleb* 'chléb', 'obilí, zrno' (Pavlovič 155), r. *chleb* 'chléb', (pl. *chléby* : *chlebá* 'obilí/obiloviny') (Kopečný 1981, 129). Původní je patrně význam 'obilovina' (už psl.), od něho jsou odvozené názvy pro pečivo připravované z obilovin. Mladší jsou přenesené významy 'potrava' (stsl.) a 'obživa, výdělek'.

Stejně jako u názvů kaše i názvy *chleba* mají řadu nářečních variant v jednotlivých slovanských jazycích, která zde nebudu uvádět. Pouze pro ilustraci uvedu **situaci v českých nářečích.** U substantiva *chléb* existují ve spisovném českém jazyce v nom. sg. dvě formy: *chléb* a *chleba*. První forma je původní (o-kmenová), druhá vznikla zobecněním původního tvaru gen. sg. látkového substantiva ve funkci nominativu (a akuzativu). Vedle morfologického rozdílu byly zapsány i rozdíly hláskoslovné (*chléb* x *chleb* x *chlíb*). Hlásková varianta *chlíb* je výsledkem úžení é > í.

Forma *chleba* je rozšířena na celém území. Na některých částech území byly zaznamenány dubletní formy ***chléb*** (především ve východomoravských a v západní polovině slezských nářečí), ***chlíb*** (v centrálním úseku středomoravského nářečí, na Zábřežsku, Boskovicku a Novoměstsku, odděleně pak ve východní polovině slezských nářečí) a ***chleb*** (na Domažlicku a Plzeňsku). Pro všechna místa je charakteristická varianta *chleba*, podoba *chlíb* je doložena ve shodě s nářečním okolím u starší generace (ČJA 4, 50-52).

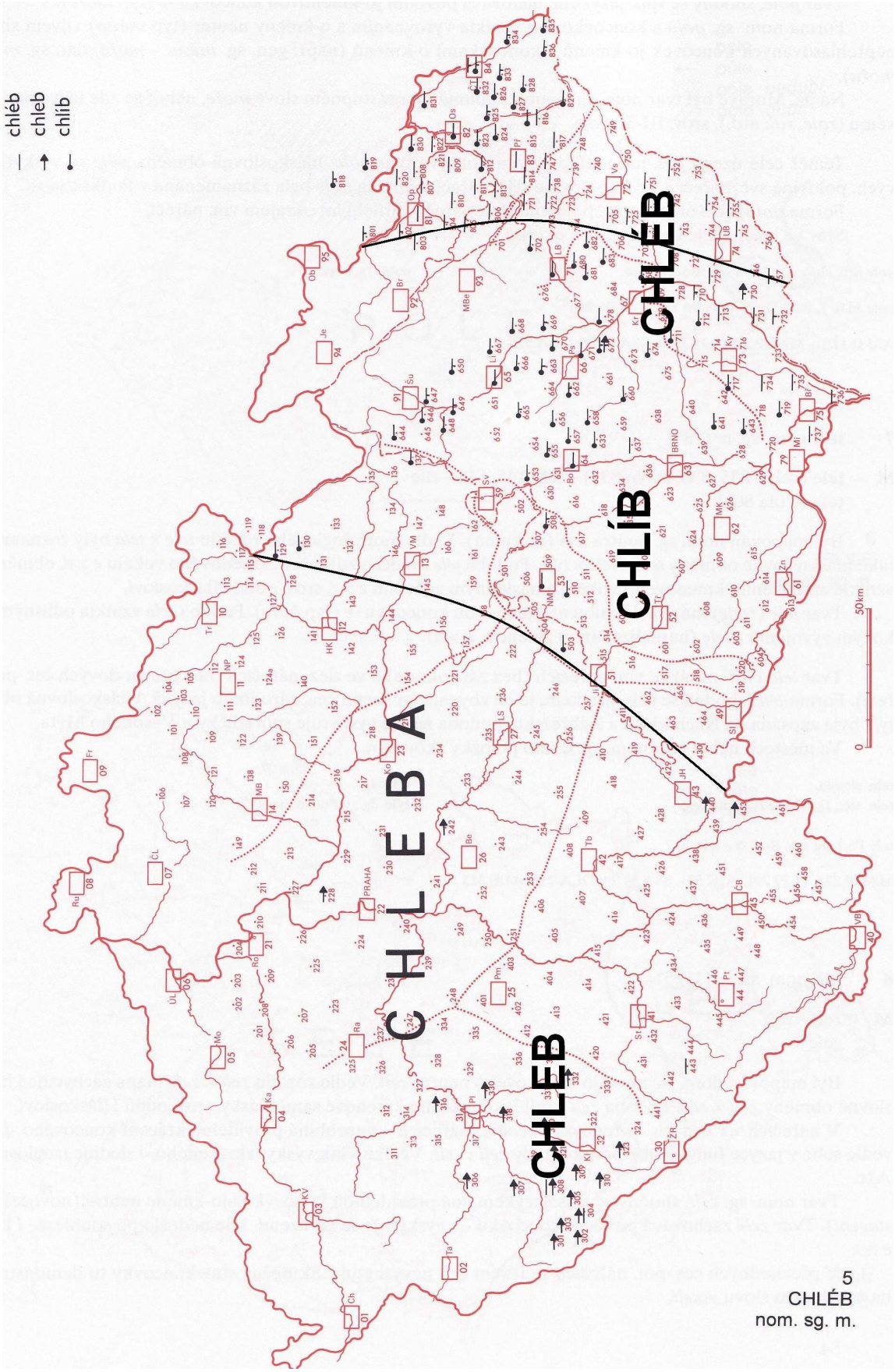

(ČJA 4, mapa s. 53)

Nejvíce se odlišují oblastní dialektická pojmenování **částí chleba**. Nářeční pojmenování pro velký kulatý chléb je v celých Čechách a na západní Moravě výraz ***bochník***. Zbylé území Moravy je charakteristické užíváním výrazu *pecen*. Jen na přilehlém okraji Valašska a ve Slezsku se často objevuje deminutivní výraz ***pecének***. To je zde základní pojmenování pro kulatý chléb a slovo ***pecen*** má význam 'velký bochník' (ČJA 1, 260 – v. též mapa na s. 28).

Skrojek *chleba* je první odříznutá část z bochníku. Na značném území, především v jihozápadočeské oblasti, v západní části středočeského nářečí, na větší části Slezska a na severním Valašsku se pojmenováním nerozlišuje první a zbylá část bochníku. Ve významu je také doloženo slovo ***slípek*** (*slípánek, slepička* …). To označuje původně místo slepení bochníků při pečení. Protože tam se zpravidla začal chléb skrojovat, došlo k přenesení významu a výraz slípek (*slípánek*) též označuje první (méně často i poslední) odkrojenou část bochníku. V západním úseku středočeského nářečí se též vyskytuje výraz ***patka***. Ten slouží k označení první a poslední části bochníku (ČJA 1, 266).

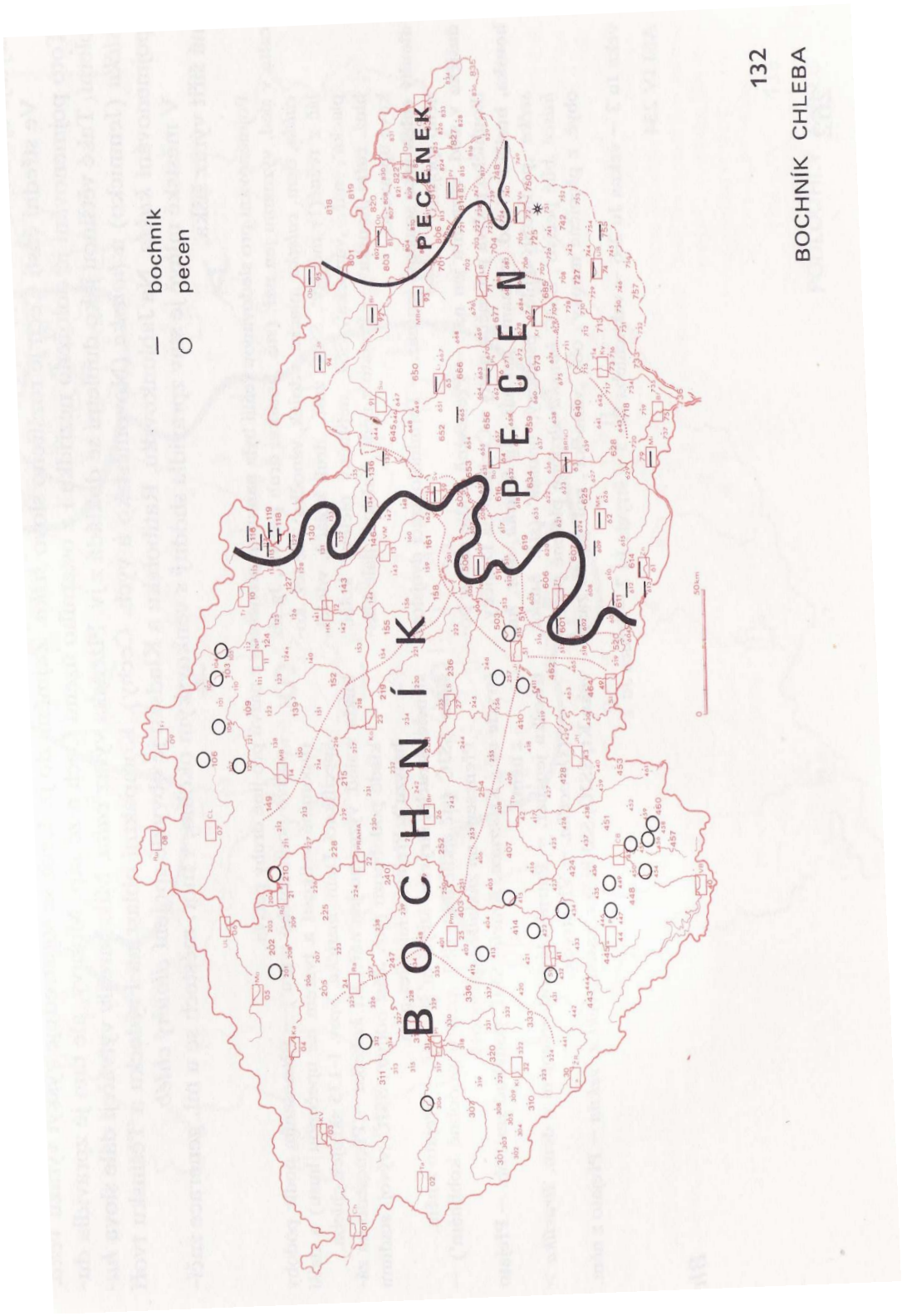

(ČJA 1, mapa s. 261)

Zvláštní postavení zaujímá ***střída***. Střída se neřadí mezi části chleba získané krájením, avšak také vykazuje různá nářeční pojmenování.

Na mapě sledujeme zánik souhlásky *s* v seskupení *stř-* na začátku slova *střída* (chleba). Vedle varianty *třída* byla zaznamenána také disimilace *tř- > kř-* (křída). Formy dokumentující zjednodušení skupiny stř > tř jsou omezeny na oblast českých dialektů, na Moravě jsou případy s touto změnou výjimečné. V Čechách se vedle variant *třída, třecha* běžně vyskytují formy *střída, **střecha***. Forma *třecha* pokrývá území téměř celých středočeských dialektů a větší západní část jihozápadočeských dialektů. Tato forma se uchovává jako dubletní vedle podoby *střecha*. Jiný územní rozsah má změna u výrazu *střída*. Forma *střída* je nedubletní na Moravě a v severních Čechách na užším Vysokomýtsku. Podoby se *stř-* se vyskytují obvykle na území Novopacka. Dubletně se dokládají z okrajů Čech. Na ostatním území Čech je forma *třída*. V Čechách lze zaznamenat také formu *křída*. Ta je doložena z Příbramska a z Jindřichohradecka (ČJA 5, 394).

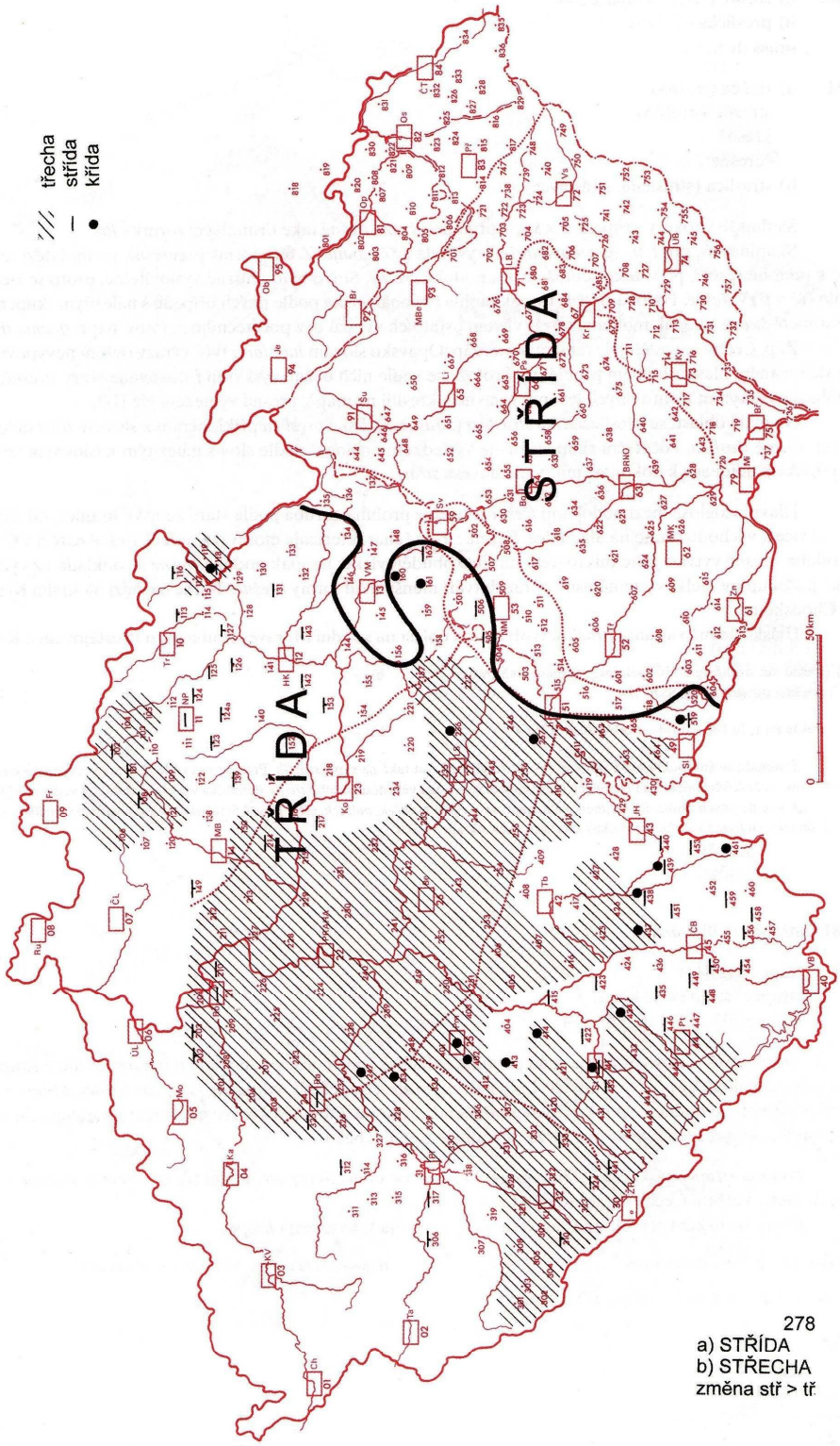

(ČJA 5, mapa s. 397)

I v ostatních slovanských jazycích lze nalézt ekvivalenty výrazů, které pojmenovávají korpus chleba jako celek (*pecen, pokrǫta, krăgăl chljáb, bochník, samún*).

Č. ***pecen*** (SSČ 331), slk. *peceň* 'pecen' (Č-S 334) pochází z **pec-ьnъ chlêbь* 'pečený v peci'. U Machka se lze dočíst, že výraz *pecný chléb* původně označoval 'chléb pečený v peci' na rozdíl od 'chleba pečeného na otevřeném ohništi' (Machek 1968, 440). Hluž. ***pokruta***, dluž. *pokšyta*, dluž. st. *pokšuta* 'bochník' má ještě protějšky ve stč., č. *pokruta*, stp. *pokręta*, str. *pokruta* 'pečivo kruhovitého tvaru, bochník chleba, koláč, placka apod.'. Slovo je doloženo už ve stsl. *pokrǫta* 'placka'. Jde o derivát od psl. **krǫtiti* 'kroutit', psl. *krǫtiti* souvisí s *krǫtъ* 'zkroucený, ztuhlý' (ESJS 11, 675n). B. ***krăgăl chljáb*** 'bochník' (BTR 860) je odvozeno ze substantiva *krǫgъ* 'kruh'. Č. ***bochník*** (SSČ 40), slk. *bocheň* 'bochník' (Nečas – Kopecký 18), p. *bochen* 'bochník' (SČP 38), ukr. *buchan* (m.), ukr. *buchanka* (f.) 'bochník' (obojí Anderš 55) pochází ze střhn. *fochenz* 'bílý chléb' a to z lat. *focasius* (panis) '(chléb) pečený v peci' (lat. *focus* 'krb, pec') (Holub – Lyer 96). Později došlo k přenesení významu a výraz označoval kulatý nebo polodlouhý tvar pečiva. Nejčastěji se používá ve spojení s chlebem, ale týká se i jiných druhů pečiva (např. *mazanec*)[19]. Někdy je *chléb* pojmenováním pro bochník: srb. *hlèbac* 'bochník' (Noha 166), sln. *hleb*, sln. *hlebec* 'bochník, pecen' (Bradač 19; Plet 1, 271). B. ***samún***, *somún*, sch. *sàmún*, *somûn* 'bochník, pecen' (BTR 860; BER 6, 473) je přejetí prostřednictvím tur. *somun* 'okrouhlý pecen chleba' z ř. *ψωμί(ον)* 'chléb' (BER 6, 473).

Části chleba (*střída, krajíc, skýva, skrojek, patka)* mají ve slovanských jazycích různě motivované názvy. ***Střída*** je měkká část chleba, střed, prostředek. Slovo pochází z psl. **serda*, **serdъ* odvozeného od ie. * *kerd-* 'střed', 'část pečiva mezi kůrkami' (Rejzek 608-610; Holub – Lyer 420) a má protějšky i v jiných slovanských jazycích, srov.:

b. *sredá* 'střída' (BTR 918), mk. *sredina* (RMJ 3, 309), sch. *sredina* 'střída' (Horák 649), sln. *sredica* 'střída' (Bradač 537), slk. *striedka* 'střída' (Nečas – Kopecký 139), luž. *srjódka* 'střída' (Páta 265), br. *asjaródak* (ESBr 1, 191). Jiné názvy zdůrazňují měkkost této vnitřní části chleba, srov.: p. *miękisz* (SČP 759), ukr. *mjakúška* 'střída' (Anderš 369), r. *mjakíš* 'střída' (Č-R 1011).

Pojmenování částí chleba (*krajíc, skýva, skrojek, patka*) můžeme rozdělit podle motivace. Větší část názvů části bochníku ve slovanských jazycích souvisí s *krájením, řezáním, lámáním* apod.

---

[19] <http://cs.wikipedia.org/wiki/Bochník>.

Od slovesa ***krájeti*** je:

b. *krájščnik* 'skrojek' (BTR 390), mk. *kríška* 'skrojek' (RMJ 3, 98), mk. *kríška* 'krajíc' (RMJ 3, 467), srb. *kríška* 'krajíc' (Noha 200), sch. *kriška* 'krajíc' (Horák 458), sln. *krajec* 'skrojek, patka' (Bradač 506), slk. *skrajok* 'skrojek' (Č-S 500), slk. *krajec* 'krajíc' (Nečas-Kopecký 58), hluž. *krjeńca* 'skýva', hluž. *krjeńčka* 'skýva', hluž. *škrjeńčka* 'skýva' (Jentsch 1, 548), dluž. *grań,-ka* 'skýva' (Jannasch 168), br. *krajec* 'krajíc' (ESBr 5, 108), ukr. *okrajec* 'patka' (Anderš 16), r. lid. *kráješek, krájušek* 'krajíček, okraj' (RČ 2, 104), r. lid. *krajúcha* 'skrojek, patka' (RČ 2, 110). ***Krajíc*** (<*krajьcь*) označuje 1. 'kus chleba od kraje, okrajový', jako druhou možnost uvádí 'odkrojený kus' (Machek 1968, 288).

Od tvarů slovesa ***řezati*** je:

b. *rézen* 'krajíc' (BTR 835), b. *porjázanica* 'skýva' (BTR 704), mk. *rězanj* 'skrojek' (RMJ 3, 98), sln. *rezina* 'krajíc, skrojek' (Plet 1, 424).

S *řezáním* souvisí i č. ***skýva*** 'skýva'[20], č. dial. *skýba* 'skýva' jako 'ukrojený kus, kousek, odkrojek chleba (z prostředku bochníku)' (Haller 526), slk. *skyva* 'krajíc' (HSSlk 5, 284), slk. *skyva* 'skýva' (Nečas-Kopecký 501), hluž. *skiba* 'krajíc' (Jentsch 2, 220), dluž. *skiba* 'krajíc' (Jannasch 168), p. *skiba* 'krajíc' (SČP 257), br. *skiba* 'krajíc' (ESBr 12, 132), ukr. *skyba* 'krajíc' (Anderš 260), r. st. *skíba* 'krajíc'. Ve všech případech jde o přejetí ze sthn. *scíba* 'krajíc', něm. *Scheibe* tv. (Machek 1968, 551; Rejzek 579). Německá slova jsou z germ. **skíbó-* 'deska odříznutá z kmene stromu', to z ie. **(s)kei-* 'řezat, oddělovat' (Kluge 640).

Od ie. **(s)ker-* 'krájet, sekat' (Boryś 2005, 261) je už psl. ****kroma,*** **kromъ* 'něco odříznutého'. Odtud je p. *kromka, kroma* 'krajíc' (SČP 257), kaš. *kroma*, *kromka*, *skromka* 'krajíc chleba' (Boryś 2005, 261), hluž. *kroma*, *kromka* 'krajíc' (Boryś 2005, 261), dluž. *kšoma* 'skýva', dluž. *kšomka* 'skýva' (Jannasch 168), r. dial. *krómka* 'krajíc' (SRNG 15, 275).

Motivace spojená s ***lámáním*** pečiva je v r. ***lómot'*** 'krajíc' (Č-R 326) a br. *lòmac'*, *lamác'* (Vasmer 2, 56; ESBr 6, 30n) jsou deriváty od *lomit'*, *lamat'* 'lámat'. Název patrně souvisí s původní starší podobou chleba, plackami, které se lámaly.

S *lámáním* souvisí také sln. ***kos*** (kruha) 'kus, díl, krajíc' z ie. *ken(h_1)-* 'lámat, řezat apod.' (Snoj 2003, 311). Slovanská slovesa pro „lámat“ mají deriváty jen v baltských jazycích (Machek 1968, 339).

---

[20] Č. *skýva* Machek chápe jako kus z prostřední části chleba (Machek 1968, 288).

Jiná pojmenování:

Č. *patka* 'skrojek chleba' (SSČ 330), luž. *pjata* 'patka' (Páta 226), p. *piętka* (SČP 490). ***Patka*** je ukrojený začátek nebo konec bochníku, šišky chleba, jak naznačuje název. Zdůrazňuje, že jde o „úpatí“, tj. koncovou část chleba. Souvisí s *pata* 'zadní, konečná část chodidla'. Podobně je tomu u slk. *končok* 'patka' (Č-S 333, < *konъcъ*).

P. *przylepka* 'skrojek, něco přilepeného na konci chleba' (SČP 711).

Že jde o oblý tvar části chleba, zdůrazňuje r. *gorbùška* 'skrojek, patka' (Č-R 950, < *gъrbъ* 'vyvýšenina'), v. též lidová etymologie na s. 40.

2. 2. 1 Pojmenování chleba ve slovanských lidových názvech rostlin

Výraz *chléb* se nevyskytuje pouze ve významu pokrmu či obiloviny, časté je pojmenování chleba ve slovanských lidových názvech rostlin:

např. sch. *kukavičin hljeb* 'kohout/Orobus vernus L.' (Šulek 181),

sch. *kukavičin hljeb* 'hrachor/Lathyrus L.' (Simonović 595),

sch. *kukavički hljeb* 'podbílek/Monotropa hypopitys' (Simonović l.c.),

sch. *hljeb kukaviččin* 'bika ladní/Luzula campestris'[21] (Kosík 1941, 36),

sch. *hlebac* 'brambořík/Cyclamen'[22] (Šulek 109),

srb. *hljebovac* 'chlebovník/Artocarpus', srb. *kruševina* (od psl. *kruch*) 'chlebovník/Artocarpus' (Annenkov 50), sln. *kozji presnec* 'brslen obecný/Evonymus europaeus' (Plet 2, 274), slk. *priesnuo zielia* 'silenka nadmutá/Silene inflata' (Orlovský 268), slk. *priesna zelina* 'barvínek/Vinca'[23] (Kálal 541), slk. *chlebík* 'sléz /Malva' (Machek 1954, 146),

slk. *chlebovník* 'tropický strom s jedlými dužinatými plody/Artocarpus' (SSJ 559),

slk. dial. *svinský chlieb* 'brambořík/Cyclamen' (Machek 1954, 173),

stč. *svinský chléb* 'brambořík/Cyclamen' (Gb 1, 535),

stč. *pecenek* 'sléz /Malva' (Machek 1954, 146),

č. st. *chlebík* 'sléz /Malva' (Machek 1954, 146),

č. st. *svatého Jana chléb* 'rohovník obecný/Ceratonia siliqua L' též označení 'jidášový strom' (Jg 1, 800),

č. *chlebiček* 'orsej jarní /Ranunculus ficaria/ (Bachmannová 200),

---

[21] Ale Šulek 109 uvádí jinou rostlinu: 'Secale cornutum'.

[22] Téhož významu je i něm. *Saubrod*, *Schweinbrod* 'brambořík/Cyclamen' (Annenkov 118); fr. *pain de pourceau* 'brambořík/Cyclamen‘ (Annenkov 118); angl. *Sowbread* 'brambořík/Cyclamen' (Annenkov 118).

[23] Jedná se o kontinuant psl. *prěsnъ* (ESJS 12, 707).

č. *zaječí chléb* 'řebříček obecný/Achillea millefolium L.'[24],

č. dial. *zajičí chlíb* 'šťavel/Oxalis' (Vojtová 63),

č. dial. *chléb vraní* 'sporýš/Verbena' (Bartoš 1904, 193),

č. dial. *chlebíček* 'koukol/Agrostemma' (Bartoš 1904, 77),

č. dial. *chlebíček* 'brambořík/Cyclamen' (Machek 1954, 173),

č. dial. *chléb svinský* 'brambořík/Cyclamen'[25] (Machek 1954, 173),

č. dial. *chlebíček* 'sléz/Malva' (Machek 1954, 146),

č. lid. *chléb ptačí* 'tušalaj obecný/Viburnum lantana' (Kosík 1941, 36),

č. lid. *chlebníček* 'pelyněk pravý/Artemisia absinthium (Kosík 1941, 36),

č. lid. *chlebíček panbíčkův* 'sléz/Malva' (Kosík 1941, 36),

č. lid. *chléb svatojanský* 'bika ladní/Luzula campestris' (Kosík 1941, 36),

luž. *chlěbik* 'bika ladní/Luzula campestris', luž. *zajeci chlěb* 'bika ladní/Luzula campestris' (Annenkov 200),

p. *chleb zajęczy* 'bika ladní/Luzula campestris'[26] (Kosík 1941, 36),

p. *wieprzowy chleb* 'brambořík/Cyclamen' (Annenkov 118),

p. *chleb świętojański*, *chleb świateho Jana* 'rohovník obecný/svatojánský chléb/Ceratonia siliqua' (SJP 1, 858n),

p. *chlebilec* 'chlebovník/Artocarpus', p. *chlebowiec* 'chlebovník/Artocarpus' (Annenkov 50),

p. *chlebowe drzewo* 'chlebovník/Artocarpus', p. *chlebodrzew* 'chlebovník/Artocarpus' (Annenkov l. c.),

ukr. *chlibovnyk* 'chlebovník/Artocarpus' (Makowiecki 41),

ukr. *chlibovec* 'chlebovník/Artocarpus' (Makowiecki l. c.),

ukr. *chlibovcovaty* 'chlebovník/Artocarpus' (Makowiecki l. c.),

ukr. *chlibovcevaty* 'chlebovník/Artocarpus' (Makowiecki l. c.),

ukr. *chliboplidni* 'chlebovník/Artocarpus'[27] (Makowiecki l. c.),

ukr. *chlibne derevo* 'chlebovník/Artocarpus' (Makowiecki l. c.),

r. *chlebnoje derevo* 'chlebovník/Artocarpus' (Annenkov 50),

r. *krušina* (od *kruchь*) 'brslen obecný/Evonymus europaeus' (Annenkov 142),

---

[24] <http://www.sk2.goo.cz/zdravi_na_dlani/lecive_rostliny/rebricek.htm>.

[25] Motivací výrazu je fakt, že vepři rádi vyhrabávají tyto hlízy ze země a požívají je (Machek 1954, 173).

[26] Téhož významu je i něm. *Hasenbrod* 'bika ladní/Luzula campestris', něm. *Himmelsbrod* 'bika ladní/Luzula campestris' (Annenkov 200).

[27] Etymologie *chlebovník/Artocarpus* má původ v ř. *'άρτος* 'chléb' a *ř. καρπός* 'plod'. Plody chlebovníku také slouží jako hlavní potrava místních obyvatel ve východní Indii. Souvislost s řeckým etymologickým výkladem je patrná i v neslovanských jazycích: angl. *Brad-fruit-Tree* 'chlebovník/Artocarpus', něm. *Brotfruchtbaum* 'chlebovník/Artocarpus' (Valčáková 1995, 117-123).

r. *svinoj chléb* 'brambořík/Cyclamen' (Annenkov 118),

r. *chlebuška* 'jetel/Trifolium' (Annenkov 360),

r. *babočkin chleb* 'jetel/Trifolium' (Annenkov l. c.), r. *božij chleb* 'jetel/Trifolium' (Annenkov l. c.), r. *počeľnyj chlebik* 'jetel/Trifolium' (Annenkov l. c.), r. *polevoj chlebnik* 'jetel/Trifolium'[28] (Annenkov 360),

č. *chleboň* 'chlebovník/Artocarpus' (Annenkov 50).

2. 2. 2 Chléb ve jménech

Chléb se objevuje i ve jménech, v. František Ladislav *Chleborád* (český právník a politický ekonom), č. *Chlebanda* (Kotík 1897, 119), č. *Chlebeček*, č. *Chlebíček* (Kotík 1897, 166), č. *Chlebina*, *Chlebna* (Kotík 1897, 116), č. *Chlebníček* (Kotík 1897, 123), č. *Chleboun* (Kotík 1897, 115), č. *Chlebus* (Kotík 1897, 91), č. *Chlíbik* (Kotík 1897, 166), ukr. *Chlib*, *Chliborób* (SlPrizv 2002, 370).

Slovo *chléb* je obsaženo také v **názvech osídlených oblastí**, např. vesnic, tj. č. *Chleby* a č. *Chlebov* (obojí ves v Čechách), č. *Chlebov* - ves u Soběslavi, č. *Chleby* (pl.): a) ves u Týnce n. Sázavou, b) ves u Nymburka (Profous 2, 10), č. *Chlebičov* – ves u Hlučína, č. *Chlebovice* – ves u Frýdku-Místku (Hosák – Šrámek 317), č. *Chlébské* – ves na Moravě (Váša – Trávníček 565).

2. 2. 3 Přenesené významy slovanského *chléb*

Vedle významu *chléb* se vyskytují i významy přenesené:

např. č. st. *chléb dobrý* 'statek, bohatství' (Jg 1, 800),

p. *chleb proszony* 'žebrota' (Karłowicz 1, 181),

p. *chleb dozywocie* 'doživotí, tj. výměnek' (Karłowicz 1, 181),

p. *chleb rękowany* 'chléb, nad kterým se svazují ruce snoubenců' (Karłowicz 1, 181),

p. *chlib* 'kára v kartách' (Karłowicz 1, l. c.),

č. dial. *chľeb*: 'živobytí (strava)', 'živnost', 'hospodářství', 'polnost' i 'služba' (Bartoš 1904, 117).

Chléb najdeme i v označeních **částí těla**, např. č. dial. *chlebarňa* jako hrub. výraz pro ústa; syn. výraz pro pysk: *tak tu chlebarňu otfira, ež i do bachora vidač* (Sochová 204). Názvy chleba se přenášely i na různé **druhy věcí**. Zvláště je to patrno v českých nářečích, např. č. dial. *chlebouka* 'polévka z chleba', ale také 'pec na pečení chleba' (Bachmann 143).

---

[28] Srov. ukr. *kaška* 'jetel/Trifolium', ukr. *kaška bila* 'jetel/Trifolium' (Makowiecki, 376-378).

2. 3 Etymologie psl. **chlěbъ*

Stsl. *chlěbъ* 'pečivo vyrobené z mouky, vody a kvasu' znamenal synekdochicky i potravu vůbec (ESJS 4, 219). Ve staroslověnštině je i liturg. 'svatý chléb' (určený k přijímání), sousloví *chlěby prědъloženija* 'chleby předkladné' je kalk za ř. *`άρτοι τής προθέσεως*, srov. i *chlěby prědъloženyję*; šlo o hebrejský rituál kladení, předkládání obětních chlebů na oltář (ESJS 4, 219).

Z názvu pečiva se později význam přenesl na tvar pečiva – 'bochník, šiška chleba'. V některých jazycích, např. pro sln. *hleb* (srov. s. 31) je to význam hlavní (*hleb kruha*).

Chlěbъ tedy označoval chléb kvašený, na rozdíl od psl. **kruchъ* 'chléb přesný, nekvašený' (SM 8, 28). Patrně je psl. výpůjčkou z germ. **hlaiba-*, jehož pokračováním je gót. *hlaifs*, stisl. *hleifr*, něm. *Laib* aj. (MEW 87; Bern 1, 389; SM 8, 27n). Za méně pravděpodobný je pokládán výklad, který vychází z příbuzenství slovanských a germánských slov. Jóki, FUF 29, 215n označuje slovanské slovo jako výpůjčku ze staročínského *gliep* 'rýžové zrní; živit se obilím', což je nepravděpodobné vzhledem k tomu, že u Slovanů jde o slovo zakotvené bezpečně v praslovanštině a téměř všeslovanské.

Z názvu pečiva ve slovanských jazycích vyplývá, že *chléb* může nabývat různých významů, např.: č. *chléb*, hovor. *chleba* 'pečivo z těsta vyrobeného z obilné mouky a osolené vody a potom kvašeného a hněteného', 'služba, zaměstnání' (PSJČ 1, 1046n), p. *chleb* 'pečivo', 'obilí', přen. 'práce, výdělek' (SJP 1, 858n), p. dial. *chleb* 1) 'žito', 2) 'obilí' (Karlowicz 1, 181), p. *chleb* 'bochník' (Karłowicz 1, l. c.), p. dial. *chlebaszek, ćhlyboszek* 'chleba' (MSGP 34), atd.

Ve většině slovanských jazyků znamená *chléb* i „**obilí, zrno**“. V těchto významech je slovo doloženo ve všech jihoslovanských a východoslovanských jazycích: b. *chljab*, b. st. *chleb*, b. dial. *lep*, mk. *leb*, mk. dial. *ljap*, srb. *hleb*, ch. *hljeb*, sln. zast. a kniž. *hlèb*, slk. *chlieb*, č. *chléb*, hluž. *hlěb*, dluž. *kleb*, dluž. dial. *klib*, chlěb, p. *chleb*, br. *chleb*, ukr. *chlib*, r. *chleb* (ESJS 4, 219).

Sekundárním významem slovanského *chléb* je „**živobytí, obživa**“, např. v b. *vádja si chljába*, mk. *si go vadi lebot* 'vydělávat si na živobytí', srb. ch. *imati hleba u rukama* 'mít zajištěnou existenci'. Pojetí chleba jako živobytí, obživy je patrné i ve stsl. slovním spojení *uchlěbiti iměnije* 'rozdat majetek na jídlo pro chudé', stsl. *uchlěbljati* 'krmit někoho' nebo stsl. *ochlěbiti, uchlěbiti* 'nasytit' (ESJS 4, l. c.).

Z názvů chleba ve slovanských jazycích je doložen také význam „**majetek**“: v. srb. *hleb*, ch. *hljeb* 'majetek', např. srb. *sagradio sebi zadužbinu o svom lebu i o svome blagu* (Rj), č. *přišel o chleba* 'přišel o zaměstnání' (PSJČ 1, 1047). „Hospodářství, majetek, jídlo“ jako

původní význam psl. *chlěbъ předpokládá i Martynov 85. Slovo označující základní produkt hospodářství mohlo původně znamenat majetek obecně a předpokládá sémantický vývoj „majetek, bohatství“ (hlavní produkt hospodaření) – „chléb“ (část tohoto produktu).

Dalším termínem pro označení chleba je psl. *kruchъ. Csl. kruchъ se ve významu 'chléb' vyskytuje až v mladších scsl. památkách z 16. století. Zatímco stsl. a starší csl. památky mají toto slovo v prefigované podobě ukruchъ (za ř. *κλάσμα* 'drobet, zlomek, úlomek'), význam „úlomek, drobet“ je doložen už v 11. století (Valčáková 1995, 117-123). V sémantickém vývoji synekdochicky dochází k přechodu pojmenování části na celek, což bylo způsobeno způsobem konzumace pečiva: nízký nekvašený chléb se při jídle ulamoval (Valčáková l. c.). Sémantické spojení názvu chleba a jeho části s pojmem lomivosti není ve slovanských jazycích výjimkou (např. r. lómot' 'krajíc chleba' – srov. s. 32). Psl. kruchъ je doložen ve všech slovanských jazycích: b. kruch, sch. kruh, sln. krùh (sln. bel krùh, črn krùh, rženi krùh) (SSKJ 2, 515), slk. kruch, stč. kruch, č. st. kruch, hl. kruch, p.dial. kruch, br. krychá, ukr. krychá, r. krochá s významem: 1) 'kousek, úlomek, drobet', 2) 'chléb' (Valčáková l. c.). Psl. *kruchъ patrně pochází od *krušiti* 'lámat', které je příbuzné např. s lit. kriaušýti 'rozdrtit, rozlomit, roztlouci', lit. krùšti 'drtit, rozbíjet' nebo lot. krausêt 'tlouci, vytloukat, odštípnout, odlomit' apod. (Valčáková l. c.).

Stsl. csl. ***opr̀ěsnъkъ***, *opr̀ěsnъčьnъ chlěbъ* „nekvašený, přesný chléb“ odpovídá v jsl. jazycích sch. přesnik, opresnik, oprešnjak, b. st. a lid. presnák, presník, sln. oprésen kruh, presnjáča, opresnáča, opresnik 'nekvašený, přesný chléb', sch. prijesnac, prisnac, prijesnica, mk. presneg, presnec, přesnik, sln. presnec 'placka, koláč z přesného těsta'. „Chléb, pečivo“ je sekundární vzhledem k původnímu významu stsl. prěsъnъ 'nekvašený, čerstvý'. Výskyt psl. prěsnъ 'nekvašený, přesný chléb' je doložen ve slovanských jazycích, tj. b. présen, mk. presen, sch. présan/prijèsan, sln. présen, stč. přěsný, stč. přiesný, p. przaśny, p. dial. prasny, br. présny, ukr. prísnyj, r. présnyj. Vše označuje 'čerstvý' o potravinách, které neprošly kvašením (nekvašený chléb) (ESJS 12, 707). Psl. prěsnъ 'čerstvý, syrový' pochází z *prěsk-nъ, které je společné pro baltské a slovanské jazyky, srov. lit. préskas 'čerstvý' (o mléku) (ESJS 12, 708).

2. 4 *Chléb* v obřadech a v lidové slovesnosti

2. 4. 1 Rituální význam chleba v historii

Archeologické nálezy v severozápadním Německu, které pocházejí z doby bronzové, svědčí o tom, že chléb měl rovněž rituální význam. Starověkou formou oběti byly *chleby předkladné* (tj. chleby předložené na oltář jako oběti bohům). Božstvo tím mělo být příznivě nakloněno předložením posvátného chleba. Jednalo se o chléb obyčejně nekvašený, který v počtu dvanácti nebo násobku dvanácti (u Babyloňanů) byl kladen na oltář rozmanitých božstev. Počet dvanácti u Babyloňanů měl patrně význam astrologický (původně značil tento počet dvanáct měsíců v roce podle počtu obrazů zvířetníků). V Izraeli navíc znamenal počet pokolení (Novotný 1956, 238).

Chléb odedávna uctívali i Slované. Přikládali mu magický význam, jak dokazuje zmínka v Národopisném věstníku Československém:

„Právě při polních pracích dobře pochopujeme magický význam chleba, který má působit na příští úrodu. Chléb, podle zákonů analogie, může povzbuzovati vzrůst semene a zdar úrody, aby se táž živina hojně urodila, ze které je sám zhotoven. Jestliže se položí na pole k semeni nebo na pluh, anebo jestliže se při první práci na poli sní, může vyvolávati ke vzrůstu novou úrodu, jejíž semeno je právě ukládáno v půdu.“ [29] Dokladem zdomácnění chleba na slovanském území bylo jeho užití jako obětního daru. Vyplývá to z popisů obřadů, které se konaly na počest pohanských slovanských bohů: bohoslužba byla završena obětí, ke které patřil rovněž chléb. Od dob pohanských Slované také věřili, že některé dni jsou pro člověka šťastné a některé přinášejí pouze nezdar a neštěstí. Jak je uvedeno: „*v „suché dni*[30]*“ chleba nepekou, šaty neperou, hnoje nevozí, aby hrom neudeřil na pole*“ (Zíbrt 1889, 253). Význam chleba je také patrně spjat i s úlohou nekvašeného chleba jako rituálního pečiva při svátcích židovských velikonoc, srov. stsl. *dьnije opрěsnъčьni* 'židovské Velikonoce, přesnice, kdy se takové chleby jedly' (ESJS 12, 707n). Chléb je i součástí nejdůležitějšího židovského svátku šabatu. *„Šabat začíná v pátek večer východem prvních tří hvězd. Nejprve se na stůl prostře chléb a víno a zapálí se dvě svíce. Potom muž odříkává modlitbu za boží požehnání, předčítá posvátné texty, požehná víno a chléb a nechá je kolovat kolem stolu.“* [31]

---

[29] NVČ 223. <http://tyfoza.no-ip.com/vestnik/html/knihy/vestnik25/index.htm>

[30] *Suché dni* - dle německé pověry se nemá péci chléb v pondělí, ve středu a v pátek (Zíbrt 1889, 252).

[31] <http://www.nabozenstvi.apu.cz/judaismus.html>

Do svých bohoslužebných obřadů chléb v podobě hostií převzalo i křesťanství. Byly to např. stsl. *chlěby předъloženija* 'chleby předkladné' (ESJS 4, 219). *Chléb* prokazuje souvislost s církevními obřady, např. č. církv. *chléb Páně*, *chléb andělský*, *chléb živý* 'svátost oltářní, hostie' (PSJČ 1, 1047), stč. *chleb* 'chleb posvátný/panis propositionis', 'chléb nebeský/panem coeli' (Gb 1, 535).

Chléb často vykazoval **symbolickou hodnotu**. Praví se tak v Bibli, podle níž chléb slouží jako potrava pro tělo a zároveň je obrazem potravy duchovní. Rovněž při vyhnání z Edenu Hospodin Adamovi říká: „*V potu své tváře budeš jíst chléb, dokud se nenavrátíš do země*“. Odtud také pochází spojení *v potu tváře* 'pracovat, dobývat svůj chléb' (SBK 78). V modlitbě Otčenáš se vyslovuje prosba: „*Náš denní chléb dej nám dnes*“ či „*chléb života našeho*“, tj. chléb budoucího věku, vžité je *chléb náš vezdejší* (SBK 78). O odpovídajícím významu se vedou dohady. Jedním z možných výkladů je *chléb každodenní*, dle překladu Schlattera se jedná o *chléb zítřejší* či podle A. Schweitzera se prosba za chléb vztahuje na budoucí království Boží: „*Dej nám už dnes pokrm království Božího*, tj. způsob, aby už dnes přišlo království Tvé“ (Novotný 1956, 238-239).

Lat. *fractio panis* 'gesto lámání chleba'[32] učinil Ježíš při poslední večeři se slovy: „Vezměte, jezte, toto jest mé tělo“. Svatá večeře a dnešní obřady činěné na její památku přijímáním svátosti eucharistie jsou pro křesťany uskutečněním onoho slibu (zaslíbení chleba života) (SBK 79).

2. 4. 2 Zvyklosti při pečení a konzumaci chleba

U východních Slovanů bylo zvykem při pečení chleba **dodržování pravidel**, např. o svátcích platilo, že se chléb péct nesměl. Avšak sůl obsažená v těstě měla očišťující účinek, proto se dobře posolené těsto mohlo péct i ve svátky. Pečení chleba se musela vyhýbat i „nečistá žena“, tj. v době menstruace nebo bezprostředně po pohlavním styku. Narušil by se tak proces kynutí těsta na chléb (Strachov 1991, 20-23).

V Čechách v oblasti horního Pojizeří obstarávala **pečení domácího chleba** hospodyně sama. Jak uvádí Josef Petrák: „*Na noc v díži zadělala, pokryvši pak díž peřinami, nechala záděl kysati. Ráno těsto kopistem vymísila, na stole vyválela a uhnětené bochníky kladla na vošatky. Zatím co kynuly, vytopena pec, do jejíž přední prostory ještě mezi topením nakladeno podplamenníků, placek to větších rozměrů z téhož těsta chlebového. Pojídali je, než chleba vychladl. Upečený chléb ukládal se na komoru nebo na špejchar (místo na půdě nejvýše pod*

[32] <http://www.iencyklopedie.cz/lamani-chleba>.

střechou“ (Petrák 433). V oblasti Nového Města se ještě před přípravou chlebového těsta díže vytřela cibulí, aby chléb lépe nakynul. Po upečení se nechal vystydnout obrácený bílou kůrkou nahoru (Vrzaň 41).

Samotný proces pečení chleba byl doprovázen různými zvyklostmi. Např. v Rusku se v souvislosti s přípravou chleba objevuje ***znamení kříže***, tzn. křižovala se mouka a důležitý byl i znak kříže vytvořený na povrchu pecnu chleba. Kříž znamenal boží požehnání, které moc pekla rušilo. Pec byla jakýmsi zobrazením pekla (Strachov 1991, l. c.).

Dostal uvádí, že ve Slezsku se před přípravou chlebového těsta musela díže nejprve požehnat kopistí. Když těsto zkysalo, kopistí se do něj zavrtával kříž. Chlebu se žehnalo také před vložením do pece i později, když už byl připraven na jídelním stole ke konzumaci (Dostal 232). Při **sázení chleba do pece** bylo zvykem zavírat dveře a zakrývat okna, jelikož zvlášť otevřené dveře byly při sázení chleba do pece velkým nebezpečím (Strachov 1991, 25). V době, kdy se chléb pekl, se nesmělo říkat slovo „chléb“. Po vyjmutí z pece se chléb postříkal vodou (Strachov 1991, l. c.). Chléb se nesměl převracet, východní Slované totiž věřili, že to přivolává smrt (Strachov 1991, 40). Když došlo k **úmrtí člověka**, čerstvý, ještě teplý chléb se rozdával lidem před vraty obydlí mrtvého (Strachov 1991, 25).

Chléb měl na stole **určené místo**. Podle zvyklostí musel chléb ležet na stole vždy nakrojenou stranou odvrácenou od dveří, aby tolik neubýval. Kdo se posadil na stůl, tj. na místo určené pro chléb, dopustil se hříchu (Dostal 232). Před **načínáním chleba** učinil kraječ na jeho spodní kůrce nožem tři kříže. Chléb tak měl přinést domácnosti požehnání. Chléb obvykle krájela hospodyně, vždy na rovno. Věřilo se totiž, že: „*Kdo se nerovná s chlebem, nebude se rovnat s lidmi*.“ Když děti ukrojily nerovný krajíc, hospodyně je pokárala slovy: „*Kdo si neumí ukrojit, ten neumí si naň zarobit*“ (Dostal 232). O prvním odříznutém kousku chleba (*gorbúška* 'skrojek') platilo, že kdo ho jí, jeho žena bude spát zády (*gorbom*) k němu. Na Ukrajině se rovněž věřilo, že kdo jí *kráišnyk* 'skrojek', vezme si dívku z kraje vesnice (Strachov 1991, 69). U východních Slovanů se chléb při konzumaci směl nikoli řezat, ale pouze lámat (Strachov 1991, 44) a drobečky se vhazovaly do ohně (Strachov 1991, 48n).

Josef Petrák uvádí, že pokud upadl kousek chleba na zem, musel se opatrně zvednout a před vložením do úst políbit (Petrák 433). Pokud upadnuté drobky chleba dítě pošlapalo, pravilo se nejen, že: „*dušičky v očistci pláčí*“, ale i „*kdo jich nesebere, bude je po smrti s rozžatým prstem hledati*“ (Dostal 232).

Chléb nebyl pouze pokrmem určeným k zasycení, rovněž prospíval **zdraví**. Dříve platilo, že kdo chtěl být červený v tváři, musel jíst chlebové kůrky (Dostal 233). **Domácí chléb** se pekl z černé žitné mouky a ovesné mouky. Někdy se do něj přidávala i mouka vikvová nebo

hrachová (Petrák 432-433) nebo žitná kořalka (Vrzaň 41). **Pekařský chléb** byl lépe stravitelný než chléb domácí, proto se doporučoval nemocným místo chleba domácího (Vrzaň 41).

2. 4. 3 Chléb jako obřadní pečivo u křesťanů

Chléb byl součástí lidových zvyků dodržovaných při **svatých křtech**: „*… dítě nesouce ke křtu, dávali mu krajíček chleba, aby se s ním křtilo, že jest dobré pro psotník*“ (Zíbrt 1889, 212).

Chléb nesloužil pouze jako vydatný pokrm, měl být i rádcem mladých dívek při **námluvách**. Ve Slezsku platilo, že ukrojila-li některá dívka krajíc, bylo jí souzeno, že se provdá za svobodného. Pokud ukrojila skývu, vezme si vdovce. Obilniny byly pro svou všeobecnou důležitost součástí mnoha slovanských lidových obyčejů, např. **svateb**: „*Při slovanské svatbě i pohazování nevěsty a ženicha vegetálními plody, obyčejně zrním obilním nebo prosem, hrachem, mákem, také ořechy, lněným semenem, hrachem, chmelem, rýží, barvínkovým listím aj*.[33]“ (Niederle 1912, 79). Sln. *presnec* je výrazem pro 'svatební chléb, koláč', ale i 'velikonoční chléb, mazanec'[34]. O svatbách na stole chléb nesměl chybět, jinak by ho prý novomanželé neměli dostatek. R. *karavaj* 'bochník' (Č-R 48) příbuzný s psl. *korva* 'kráva' patrně označoval svatební pečivo. Spojení s názvem zvířete symbolizovalo přání plodnosti novomanželům (Vasmer – T. 2, 332). Při ruských svatbách spolu mladí manželé jedli skrojek chleba na důkaz, že jsou samostatná rodina. V Žitomirské oblasti na Ukrajině měl pak ženě snězený skrojek zaručit, že se jí narodí syn (Strachov 1991, 70).

Při **stěhování** do nového obydlí museli jeho obyvatelé nejdříve přinést kousek chleba, aby v budoucnosti netrpěli nouzí (Petrák 433). V oblasti Chabičova ve Slezsku bylo zvykem, že kráčela-li nevěsta do ženichova domu, nesla s sebou dva pecny. V jednom z nich bylo zapečeno koření všeho druhu, zrní a hořké věci, které měly připomínat, jak je dobývání chleba těžké. Druhý pecen byl dobrý, aby nevěsta věděla, jak sladce chléb chutná, když je získán poctivou prací (Dostal 233).

Chléb rovněž sloužil jako **dar zemřelým**. Malé kousky chleba byly vkládány do hrobů. Mrtvý jich dostal několik, třeba z chlebů různé kvality. Dokladem toho je č. st. *chléb žalostný* 'pohřební' (Jg 1, 800), patrně související s úlohou chleba při pohřebních obřadech.

---

[33] Niederle dodává, že: „*V Čechách, na Moravě a na Slovensku užívá se k pohazování obyčejně zrní obilního, nejvíce pšenice pak hrachu, máku, prosa, cukroví*“ (Niederle 1912, 79).
[34] Valčáková 1995, 120.

Při svátku všech věrných Dušiček bylo dříve zvykem, že: „*Housky, pečivo zvláštní podoby, „dušičky“, nebo chleba rozdávají se na venkově, když do kostela jdou, žebrákům a chudým, před kostelem nebo na hřbitově stojícím*“ (Zíbrt 1889, 178).

Strachov uvádí, že: „*v různých částech Ruska, zejména ve Voroněžské oblasti, se v době* ***Všech svatých*** *a* ***Nanebevzetí Panny Marie*** *peklo z chlebového těsta pečivo ve tvaru žebříku o třech stupních, tzv. lesenka (žebřík je u křesťanů symbolem prostřednictví mezi světem živých a mrtvých)*“ (Strachov 1991, 142-152).

Zíbrt uvádí, že: „na svátek **sv. Ondřeje** (30. listopadu) zkoušela děvčata, která se dříve vdá. Každá vzala kousek chleba a položila jej na lopatu. Platilo, že čí kousek pes nejdříve snědl, ta se vdá nejdříve“ (Zíbrt 1889, 187).

Mezi vyhynulé vánoční zvyky patřilo i **svěcení ovsa** na den sv. Štěpána (26. prosince), jelikož byl podle víry slovanského a německého lidu považován za patrona koní (Zíbrt 1889, 269).

2. 4. 4 Chléb ve slovanských příslovích, v lidových rčeních, úslovích a pranostikách

Chléb se také často objevuje ve slovanských příslovích:

slk. *Lepší doma krajec chleba než v cudzině krava celá* 'nehodno ztratit domov, vlast za cenu blahobytu, lepší je žít skromně, ale mezi svými, v domácím prostředí' (Smiešková 77),

slk. dial. *Nemáš teľo chleba, žebi si šitkim ľuďom ustá zapchau* 'všechny lidi nepřesvědčíš, neumlčíš' (SSN 662),

slk. dial. *Z jennéj pece chliép sa prijjé* 'dlouhý pobyt na jednom místě se později omrzí' (SSN 662),

stč. *Číž kto chléb jí, toho vuoli činiti má* (Gb 1, 535),

stč. *Čím více kuchařů, tím slanší kaše* nebo stč. *Mnoho kuchařů přesolí kaši* (Beranová 2005, 51),

č. st. *Chutnější chléb v svobodě, než koláč v službě* (Jg 1, 800),

č. st. *Když pere, čert ji bere, když chléb (koláče) peče, div se nevzteče!* 'zlá žena' (Jg 1, 800),

č. st. *Chléb se nerodí* 'bez práce nejsou koláče' (Jg 1, 800),

č. *Odříkaného chleba největší kus* 'odříkaná věc přijde obyčejně později vhod' (PSJČ 1, 1046),

č. *Kdo do tebe kamenem, ty do něho chlebem* 'čiň nepříteli dobře' (PSJČ 1, 1046),

č. *Strhám ho tak, že by od něho pes chleba nevzal* 'každý by jím pohrdal' (PSJČ 1, 1046),

p. *Kto czyj chleb je, tego piosenkę śpiewa* 'koho chleba jíš, toho píseň zpívej' (SČP 177),

p. *Kto nie umie szanować chleba, nie umie szanować ludzi* 'kdo se nesrovnává s chlebem, nesrovnává se s lidmi' (Mrhačová – Balowski 2009, 88),

p. *Wsędzie jest chleb o dwóch skórkach* 'všude chléb o dvou kůrkách' (Mrhačová - Balowski 2009, l. c.).

Bartoš uvádí ve svém slovníku doklady přísloví z moravských dialektů:
např. č. dial. *Dy buděš na jeho chlebě, půjde on s kyjem na tebe* 'až se vdáš na jeho statek' (Bartoš 1904, 117),
č. dial. *Já som nějédoł chľeba ľen z jednéj peci* 'kdo mnoho zkusil a všelikde byl' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Je bez chleba*, *zhodili ho z chleba* 'kdo nemá služby, úřadu' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Chléb ze zlaté lopaty* 'koupený v sousedním městečku' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Chlebíček od zajíčka* 'chléb, který byl přinesen z pole; zbyl dělníkům od jídla na poli' (Bartoš 1904, l. c.).
Dětem býval nejvzácnějším pamlskem č. dial. *chléb s kohoutím mlékem*, tj. chléb darovaný od příbuzných nebo od sousedů (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Má svůj chléb* 'praví se o tom, kdo má svou živnost', 'kdo ji nemá' *je na cizím chlebě* (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Má těžký, lehký chléb* 'má těžkou, lehkou službu' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Musíme hľeděť, abychme byli na svém chlebě* 'měli svou živnost, sami se živili' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Na takové chlib, co be moc moseła dělať, se vdať nechce* (Bartoš 1904, l. c.),
č.dial. *Staň si na svuój chléb* 'ožeň se a buď samostatným' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *Šedše se svého chleba na mou dědinu, sbili mé lidi, učinivše to, šli zase na svůj chléb* chlebem se rozumí opět 'hospodářství, statek, polnost' (Bartoš 1904, l. c.),
č. dial. *To mi dało chľeba* 'práce, namáhání' (Bartoš 1904, l. c.).

Hojný počet českých lidových rčení uvádí i Zaorálek 1963, 133-134:
č. lid. *ani pes by od něho chleba nevzal*, *má hubu hladkou, že by v ní mohl chleba péct* 'má bezzubá ústa',
č. lid. *být od chleba* 'být zemědělec',
č. lid. *dát (shodit) z chleba někoho* 'vyhodit z práce',
č. lid. *dojít kousku chleba* 'dosáhnout postavení, výdělku',
č. lid. *do té doby ještě mnoho chleba pojíš* 'do té doby je ještě daleko',
č. lid. *chléb z ruky vydírat někomu* 'o zaměstnání, o výdělek ho připravovat',
č. lid. *jednou rukou chléb podává, v druhé drží kámen* 'chová se falešně',

č. lid. *jeho pes nebude jísti samého chleba* 'je to boháč, žije v blahobytu',
č. lid. *jí chléb s chlebem* 'tančí mužský s mužským',
č. lid. *jíst cizí chléb* 'pracovat, sloužit u cizích lidí',
č. lid. *jíst vdoví chléb* 'být vdovou',
č. lid. *když spí, ani chleba neptá (nechce)* 'je to veliký jedlík',
č. lid. *mít spíše kus chleba než celý* 'býti chuďas',
č. lid. *mít svůj chléb* 'míti vlastní hospodářství',
č. lid. *nemít ani chleba ani soli* 'býti chudý; též chudý duchem, nemít ani rozumu, ani vtipu',
č. lid. *nese chleba na zádech a nepřeje se najíst* 'je nepřející, lakomý',
č. lid. *nevydělá si ani bez chleba na nůž* 'vůbec nic',
č. lid. *než se obrátí, druhý by za dva groše chleba sněd* 'je to nemotora, louda',
č. lid. *podává mi krajíc chleba s kyjem hrozí* 'je to falešný dobrodinec',
č. lid. *prosit [dívku] na poctivý chléb* 'ucházet se o dívku pro poctivého ženicha',
č. lid. *přestal (nechtěl) chléb jísti* 'umřel',
č. lid. *tam pečou chléb jenom po jedné straně* 'říká se o obci, kde mají stavení v jediné řadě (po jedné straně návsi nebo silnice)',
č. lid. *ten by se mohl mazat na chleba* 'je to veliký dobrák',
č. lid. *to mi dalo chleba* 'práce, námahy',
č. lid. *umět víc než chléb jíst* '1. býti obratný, chytrý; 2. umět čarovat',
č. lid. *upekli jsme tam chléb* 'byli jsme tam dlouho',
č. lid. *zahodil se na šest pečení chleba* '(tj. na dlouhou dobu) udělal hloupost; prohloupil',
č. lid. *zahodil (prodal) chléb a koupil nůž* 'prohloupil (prodal pole a koupil chalupu)',
č. lid. *z té mouky nebude chleba* 'to jsou plané sliby, nestane se to, marně se namáháš',
č. lid. *z té rži nebude chléb* 'z těch námluv nebude svatba'.

Častá jsou také rozmanitá **úsloví** a **přirovnání**, např.:
č.st. *chléb bílý* 'bílá pleť' (Jg 1, 800),
č. *chleb přes kořeny nesenyj* 'odjinud' (Jindřich 113),
č. *chleb vod lišky* 'zbyl-li lesákovi kus chleba, přinesl jej domů dětem, že jim to posílá liška' (Jindřich l. c.),
č. *jíst chleb s chlebem* 'když se líbá nebo tančí děvče s děvčetem' (Jindřich l. c.),
č. *sme jen na chlebíčku nebo na samým chlebě* 'nic jiného nemáme' (Jindřich l. c.).

Chléb proniká i do lidových **pranostik**:

č. lid. *Na svatého Marka kdo nemá chleba, ať kouše jablka*,

č. lid. *Na svatého Lukáše hojnost chleba i kaše*,

č. lid. *Pod sněhem chléb, pod deštěm hlad*,

č. lid. *Adventní sníh dočká-li marcového, nebudeš sedláčku jídat chleba režného*,

č. lid. *Ze suchého června rádi nebýváme, za vlhkého vína chleba nemíváme*,

č. lid. *Když se hřiby mnoho v létě rodí, rok ten málo chleba plodí*.[35]

2. 4. 5 Význam chleba pro lidstvo

Chléb je oslavován i dnes. Stále představuje nezastupitelný zdroj výživy – je potravinou velmi biologicky hodnotnou, je zdrojem vitamínu B, železa, vápníku a vlákniny[36] a jeho spotřeba je téměř 350 milionů tun ročně. Proto je 16. říjen je vyhlášen jako **„Světový den chleba“**, tj. svátek základní lidské potraviny a zároveň všech pekařů. Slaví se nejrůznějším způsobem v řadě zemí světa.

Na počest chleba jsou zakládána muzea, která zobrazují jeho historii, náročnost a způsoby přípravy. Jedno z muzeí chleba se nachází na okraji vesnice Pećinci v **Srbsku**[37]. Pocta je zde skládána chlebu v různých podobách – slanému i sladkému. Zvláštní pocta se vzdává i obilí. Muzeum chleba bylo založeno i v **Polsku**[38] v městě Radzionków. S pekařským uměním se v Polsku pojí legenda, která vypráví, že „*Boleslav Chrabrý jel na setkání s římským císařem, když najednou ucítil neobvyklou vůni. Hospodář, z jehož domu se vůně linula, nabídl králi chleba a ten na památku události nazval místo Piekary (lokalita, kde jsou pekaři).*“ Podle legendy, Duch chleba od té doby pomáhá slezským pekařům. Muzeum věnované chlebu bylo vybudováno také v **Německu**[39]. Evropské muzeum chleba se nachází poblíž Göttingen. Je zde umístěno více než osm tisíc exponátů týkajících se pěstování obilí, mletí i pečení. V americkém Seattlu se nachází tzv. ***Toaster-Museum***, které je věnováno na počest tradičního amerického zvyku opékání chleba. Toto muzeum je považováno za jediné na světě, které shromažďuje sbírku toustovačů a zároveň mapuje jejich historii a technický vývoj.[40]

---

[35] <http://www.penam.cz/cs/rodina/chleb-v-citatech-a-porekadlech/>.
[36] <http://www.velke-pavlovice.cz>.
[37] <http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/zzz/_zprava/596652>.
[38] <http://www.tyden.cz/rubriky/apetit/za-historii-chleba-na-jih-polska_117779.html>.
[39] <http://www.celysvět.cz/muzem-chleba-v-nemecku.php>.
[40] <http://www.toaster.org/museum.html>.

ZÁVĚR

Cílem mé bakalářské práce *Názvy pro chléb a kaši ve slovanských jazycích* byl etymologický průzkum vybraných názvů jídel. Zabývala jsem se konkrétními názvy *kaše* a *chleba*, jejich historií a etymologickým původem. Snažila jsem se provést jejich srovnání s podobami v ostatních jazycích na území slovanského jazykového teritoria.

Nejprve jsem se věnovala historii a způsobům přípravy *kaše* a *chleba*. Uvedené poznatky vypovídají o tom, že obě poživatiny se objevovaly v jídelníčku lidí již od dávných dob a představovaly jednu ze základních složek stravování. Přípravě kaše i chleba byla věnovaná značná pozornost a péče. O rozmanitosti způsobů přípravy jsem se dočetla v záznamech kuchařských knih z pozdější doby (*Staročeské umění kuchařské*).

Objasněním etymologického původu jednotlivých pojmů jsem došla ke zjištění, že možných etymologických teorií výkladu je několik, ale každá z nich je postavena na společném základu. Na základě průzkumu, při kterém jsem čerpala zejména z etymologických slovníků, mohu posoudit, že jednotlivé názvy *kaše* a *chleba* vykazují vzájemnou sémantickou propojenost. V obou případech jde původně o pokrm z obilovin, v obou případech se obiloviny používají v různých stádiích rozmělnění. V kapitole o *chlebu* jsem se mimoto zaměřila na pojmenování jeho částí (*střída*, *krajíc*, *skrojek*, *skýva*, *patka*) a jejich slovanské ekvivalenty.

Jak potvrzují četné literární prameny, *kaše* i *chléb* měly také rituální význam. O jejich společenském významu svědčilo pořádání posvátných obřadů, při kterých oba pokrmy sloužily jako obětní dar. Pronikaly do mnoha slovanských lidových obyčejů a svátků. *Chléb* měl svůj význam v obřadech a přijalo ho za své židovské náboženství a křesťanství.

Uvedla jsem doklady o výskytu názvů *kaše* a *chléb* v případech, kdy nabývají jiných významů. Jde např. o názvy rostlin, vlastní jména nebo názvy částí těla. *Kaše* a *chléb* pronikaly do lidové slovesnosti, proto jsem výklad obohatila o staročeská lidová rčení, přirovnání, pořekadla nebo pranostiky. Neopomenutelný význam si chléb uchoval až do

současnosti. Dokladem toho, že si lidé jeho význam uvědomují jsou muzea, která mapují jeho historii.

Kapitola věnovaná *kaši* může posloužit jako základ k dalšímu podrobnějšímu zkoumání. Představuje téma, které je možné dále rozšiřovat a prohlubovat. Další průzkum v oblasti etymologie, morfologie nebo jiných oborů, např. historie, může přinést další hodnotné poznatky a informace.

Téma této bakalářské práce bylo velmi zajímavé. Přimělo mě nastudovat škálu odborného materiálu, vyhledávat ve slovnících a v různých odborných článcích. Myslím si, že údaje zpracované v této práci mi pomohly k pochopení vzájemné příbuznosti slovanských jazyků a k vytvoření ucelené představy o průběhu etymologických procesů při vzniku názvů *kaše* a *chleba*.

Zkratky jazyků

angl.	anglický
b.	bulharský
br.	běloruský
csl.	církevněslovanský
č.	český
dluž.	dolnolužický
fr.	francouzský
germ.	germánský
gót.	gótský
hluž.	hornolužický
ch.	chorvatský
ie.	indoevropský
jsl.	jihoslovanský
kaš.	kašubský
lat.	latinský
lit.	litevský
lot.	lotyšský
luž.	lužickosrbský
mk.	makedonský
něm.	německý
p.	polský
pgerm.	pragermánský
plb.	polabský
pomsln.	pomořská slovinština
psl.	praslovanský
r.	ruský
ř.	řecký
scsl.	srbskocírkevněslovanský
sch.	srbochorvatský
sl.	slovanský
slk.	slovenský
sln.	slovinský

srb.	srbský
stč.	staročeský
stisl.	staroislandský, staroseverský
stp.	staropolský
str.	staroruský
střhn.	středohornoněmecký
stsl.	staroslověnský
tur.	turecký
ukr.	ukrajinský
vsl.	východoslovanský
všesl.	všeslovanský

Ostatní zkratky

aj.	a jiné
apod.	a podobně
atd.	a tak dále
bot.	botanický výraz
círk.	církevní
dem.	deminutivní
dial.	dialektický
expr.	expresívní
f.	femininum
gen.	genitiv
hist.	historický
hovor.	hovorový
hrub.	hrubě
kniž.	knižní
l. c.	loco citato, na uvedeném místě
lid.	lidový
liturg.	liturgický
m.	maskulinum
mf.	metafora, -icky
n	a následující
n.	neutrum
např.	například
nář.	nářečí
n. l.	našeho letopočtu
nom.	nominativ
pl.	plurál
popř.	popřípadě
př. n. l.	před naším letopočtem
přen.	přeneseně
příjm.	příjmení
red.	redakce
s.	strana

sg.	singulár
srov.	srovnej
st.	starší
sv.	svatý
syn. v.	synekdochický výraz
tj.	to je
tv.	téhož významu
tzn.	to znamená
tzv.	tak zvaný
v	na začátku zkratky jazyků = východo-
v.	viz
vyd.	vydání
vých.	východní
záp.	západní
<	vzniklo z tvaru
*	rekonstruovaný praslovanský tvar

Seznam citované literatury

- **Achtarov:** Achtarov, B.: *Materiali za bălgarski botaničen rečnik*. Sofija 1939.
- **Anderš:** Anderš, J. F.: *Česko-ukrajinský slovník*. Kyjev 1989.
- **Annenkov:** Annenkov, N.: *Botaničeskij slovar'*. 2. vyd. Peterburg 1878.
- **AslPh:** *Archiv für Slavische Philologie*. Berlin 1876-1929. Zde: AslPh 16, AslPh 29.
- **Bachmann**: Bachmann, L.: *Nářečí na Vysokomýtsku*. Praha: Academia 2001.
- **Bachmannová**: Bachmannová, J.: *Podkrkonošský slovník*. Praha: Academia 1998.
- **Bartoš 1904**: Bartoš, F.: *Dialektický slovník moravský*. Praha 1904.
- **BDial**: *Bălgarska dialektologjia*. Sofija 1962n.
- **BER**: *Bălgarski etimologičen rečnik*. Red. V. Georgiev. Sofija 1962n.
- **Beranová 2005**: Beranová, M.: *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. 1. vyd. Praha: Academia 2005.
- **Bern**: Berneker, E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch 1-2*. Heidelberg 1908-1914.
- **Bezlaj 1956**: Bezlaj, F.: *Slovenska vodna imena*. Ljubljana 1956.
- **Bezlaj:** Bezlaj, F.: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana 1976n.
- **Boisacq**: Boisacq, É.: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. 4. vyd. Heidelberg 1950.
- **Boryś 2005**: Boryś, W.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 2005.
- **Bradač:** Bradač, F.: *Češko-slovenski slovar*, Ljubljana 1967.
- **Brückner:** Brückner, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1957 (přetisk 1. vyd. z roku 1927).
- **BTR**: Andrejčin, L. – Georgiev - L. Ilčev, S. – Kostov, N. – Lekov, I. – Stojkov, S. – Todorov, C.: *Bălgarski tălkoven rečnik*. Sofija 1955.
- **Český lid:** *Český lid: sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku*. Praha: Šimáček, F. 1896n.
- **ČJA**: *Český jazykový atlas*, 1-5. díl. 1. vyd.. Praha: Academia 1992-2005. Zde: ČJA 1 (1992), 4 (2002), 5 (2005).
- **Č-R**: *Velký česko-ruský slovník*. Voznice: Leda 2005.
- **Č-S:** *Česko-slovenský slovník*. Bratislava: Veda 1979.
- **Doleželová**: Doleželová, J.: *Židovské tradice a zvyky*. Praha: Státní židovské muzeum 1992.

- **Dostal**: Dostal, P.: *Chléb v názorech lidu v Chabičově ve Slezsku*. Český lid 5, 1896, s. 232-233.
- **ESBr:** *Etymalahičny sloŭnik belaruskaj movy.* Red. V. U. Martynaŭ. Minsk 1978n.
- **ESJS**: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Red. Eva Havlová, A. Erhart. Praha 1989n.
- **ESUkr**: *Etymolohičnij slovnyk ukrajins'koji movy*. Red. O. S. Mel'nyčuk. Kyjiv 1982n.
- **Etim** : *Etimologija. Issledovanija po russkomu i drugim jazykam*. Moskva 1960n. Zde: Etim 1966, Etim 1968.
- **FUF**: *Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach – und Volkskunde … herausgegeben von E. N. Setälä und K. Krohn.* Helsingfors-Leipzig 1901n.
- **Gb**: Gebauer, J.: *Slovník staročeský 1-3*. Praha 1903-1916.
- **Haller:** Haller, J: *Český slovník věcný a synonymický*. Praha 1974.
- **Holub - Lyer:** Holub, J., Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1978.
- **Horák:** Horák, E.: *Srbocharvátsko-slovenský a slovensko-srbocharvátský slovník*. Bratislava 1991.
- **HSSlk:** *Historický slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1991n.
- **Jannasch**: Jannasch, K.: *Wörterbuch Deutsch-Niedersorbisch.* Bautzen 1990.
- **Jentsch**: Jentsch, R.: *Deutsch-obersorbisches Wörterbuch*. 1-2. Bautzen 1989-1991.
- **Jg**: Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*. 1. díl. Přetisk. Praha Academia 1989.
- **Jindřich**: Jindřich, J.: *Chodský slovník.* Plzeň 2007.
- **Kálal:** Kálal, M.: *Slovenský slovník z literatúry aj nárečí*. Banská Bystrica 1924.
- **Karłowicz:** Karłowicz, J.: *Słownik gwar polskich 1-6*. Kraków 1900-1911.
- **Kluge:** Kluge, F.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 19. vyd., zpracoval W. Mitzka. Berlin 1963.
- **Kopanevič**: Kopanevič, I. K.:*Roždestvenskije svjatki i soprovoždajuščije ich narodnyje igry i razvlečenija v Pskove*. Pskov 1896.
- **Kopečný 1981**: Kopečný, F.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*. 1. vyd.. Praha: Academia 1981.
- **Kosík 1941**: Kosík, V.: *Slovník lidových názvů rostlin*. Praha 1941.
- **Kotík 1897**: Kotík, A.: *Naše příjmení*. Praha 1897.

- **Kurimský – Šišková – Savický:** Kurimský, A., Šišková, R., Savický, N.: *Ukrajinsko-český slovník*. Praha: Academia 1996.
- **Lorentz:** Lorentz, F.: *Slovinzisches Wörterbuch 1-2*. S. Peterburg 1908-1912.
- **Machek 1954:** Machek, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha 1954.
- **Machek 1968**: Machek, V: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.
- **Makowiecki:** Makowiecki, S.: *Słownik botaniczny łacińsko-małoruski*. Kraków 1936.
- **Malina:** Malina, I.: *Slovník nářečí mistřického*. Praha 1946.
- **Martynov:** Martynov, V. V.: *Slavjano-germanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory*. Minsk 1963.
- **MEW:** Miklosich, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien 1886.
- **Moszyński 1929:** Moszyński, K.: *Kultura ludowa Słowian*. 1-2. Kraków 1929-1939.
- **Mrhačová-Balowski 2009**: Mrhačová, E., Balowski, M.: *Česko-polský frazeologický slovník*. Ostrava 2009.
- **MSGP:** *Mały słownik gwar polskich*, Kraków 2009.
- **NarSlova** *: Narodnaje slova*. Minsk 1976.
- **Nečas – Kopecký**: Nečas, J., Kopecký, M.: *Slovensko-český a česko-slovenský slovník*. Praha 1963.
- **Niederle 1912**: Niederle, L.: *Slovanské starožitnosti*. Svazek 1. Praha: Academia 1912.
- **Noha**: Noha, M.: *Srbocharvátsko-český a česko-srbocharvátský kapesní slovník*. Praha 1963.
- **Novotný 1956**: Novotný, A.: *Biblický slovník*. Praha 1956.
- **NVČ:** *Národopisný věstník československý*, XXV.- XXVI. Praha: Národopisná společnost československá 1933, <http://tyfoza.noip.com/vestnik/html/knihy/vestnik25/index.htm>.
- **Orel 2003:** Orel, V.: *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden – Boston 2003.
- **Orlovský:** Orlovský, J.: *Gemerský nárečový slovník*. Martin: Osveta 1982.
- **OtSN:** *Ottův slovník naučný*. 1-28. Praha 1888-1909.
- **Páta:** Páta, J.: *Kapesní slovník česko-lužický*. Praha 1920.
- **Pavlovič:** Pavlovič, A.: *Češsko-russkij slovar'*. Moskva 1989.
- **Petrák:** Petrák, J.: *Pečení chleba*. Český lid 9, 1900, s. 432-433.
- **Plet**: Pleteršnik, M.: *Slovensko-nemški slovar*. 1-2. Ljubljana 1894-1895.

- **Profous**: Profous, A.: *Místní jména v Čechách*. Svazek 2. Praha 1949.
- **PSJČ:** *Příruční slovník jazyka českého.* 1-8. Praha 1937-1957.
- **RČ:** *Velký rusko-český slovník*. 1-6. Red. L. Kopecký – B. Havránek – K. Horálek. Praha 1952-1964.
- **Rejzek:** Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda 2001.
- **RFV:** *Russkij filologičeskij vestnik.* Varšava – Moskva 1879-1918. Zde: RFV 3 (1880).
- **Rj:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1-19. Zagreb 1880-1967.
- **RMJ:** *Rečnik na makedonskiot jazik so srpskochrvatski tolkuvanja*. 1-3. Red. B. Koneski. Skopje 1961-1966.
- **RSAN:** *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika.* Beograd 1959n.
- **SBK:** *Slovník biblické kultury*. Fouilloux, D., Langlois, A., Le Moigné, A., Spiess, F., Thibault, M., Trébuchon, R.. Český překlad. Praha 1992.
- **SbNU:** *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina.* 1-52. Sofija 1889-1961. Zde: SbNU 40.
- **SČP:** *Slownik czesko-polski*. Siatkowski, J., Basaj, M.. Warszawa 1991.
- **Simonović:** Simonović, D.: *Botanički rečnik. Imena biljaka*. Beograd 1959.
- **SJP:** *Słownik jezyka polskiego*. 1-11. Red. W. Doroszewski. Warszava 1958-1969.
- **Skok:** Skok, P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1-4. Vydal V. Pukanec. Zagreb 1971-1974.
- **Slavia :** *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Praha 1922n. Zde: Slavia 29.
- **SlPrizv 2002:** *Slovnyk prizvyšč praktyčnyj slovozminno-orfohrafičnyj*. Černivci, izd. Bukrek 2002.
- **SlWort:** *Slawische Wortstudien. Sammelband des internationalen Symposiums zur etymologischen und historischen Erforschung des slav*. Wortschatzes**.** Bautzen 1975.
- **SM:** *Etimologičeskij slovar´slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond.* Moskva 1974n.
- **Smiešková:** Smiešková, E.: *Malý frazeologický slovník.* Bratislava 1989.
- **Snoj 2003:** Snoj, M.: *Slovenski etimološki slovar. Druga, pregledana in dopolnjena izdaja.* Ljubljana 2003.
- **Sochová:** Sochová, Z.: *Jihovýchodní okraj západolašské oblasti*. Praha: Academia 2001.
- **SRNG:** *Slovar´ russkich narodnych govorov.* Leningrad 1966n.

- **SSČ:** *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 1978.
- **SSJ**: *Slovník slovenského jazyka.* 1-6. Bratislava 1959n.
- **SSJČ***: Slovník spisovného jazyka českého.* 1-8. Praha: Academia 1989.
- **SSKJ**: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Red. M. Klopčič. Ljubljana 1980n.
- **SSN:** *Slovník slovenských nárečí*. Bratislava: Veda 1994.
- **Strachov 1991**: Strachov, A. B.: *Kuľt chleba u vostočnych Slavjan*. Mnichov Otto Sagner 1991.
- **Strouhal**: Strouhal, E.: *Život starých Egypťanů*. Praha 1989.
- **StrS :** *Slovar' russkogo jazyka*. 11-17. Moskva 1975n.
- **Sudnik – Kryūko:** Sudnik, M. R., Kryūko, M. N.: *Tlumačaľny sloūnik belaruskaj litaraturnaj movy*. Minsk 2002.
- **SUM**: *Slovnyk ukrajins'koji movy*. 1-11. Red. I. K. Bilodid. Kyjiv 1970-1980.
- **Svoboda 1964**: Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: ČSAV 1964.
- **Šulek**: Šulek, B.: *Jugoslavenski imenik bilja*. Zagreb 1879.
- **Trubačev 1960**: Trubačev, O. N.: *Iz istorii nazvanij kaš v slavjanskich jazykach*. In: Slavia 29, 1960, s. 1 – 30.
- **Valčáková 1995**: Valčáková, P.: *Stsl. názvy chleba a jejich kontinuanty v jihoslovanských jazycích.* In: Studia Balkanica Bohemo-Slovaca IV. Brno 1995, s. 117-123.
- **Vasmer – T**.: *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. 1-4. Překlad díla Russisches etymologisches Wörterbuch M. Vasmera, přeložil a doplnil O. N. Trubačev. Moskva 1964 – 1973.
- **Vasmer**: Vasmer, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. 1-3. Heidelberg 1953-1958.
- **Váša - Trávníček:** Váša, P., Trávníček, P.: *Slovník jazyka českého*. Praha 1937.
- **Vojtová:** Vojtová, J.: *Slovník středomoravského nářečí horského typu*. Masarykova univerzita. Brno 2008.
- **Vranska:** Vranska, C.: *Češko-bălgarski rečnik*. Sofija 1949.
- **Vrzaň**: Vrzaň, J.: *Jak moje maminka pekla chleba*. Český lid 26, 1926, s. 41-42.
- **Walter - Mokienko 2004**: Walter, H., Mokienko, V.: *Slovar' sovremennych russkich prozviščˇ.* Greifswald 2004.
- **Winter 1892:** Winter, Z.: *Kuchyně a stůl našich předků*. Praha 1892.

- **Zaorálek 1963**: Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. Praha 1963.
- **Zíbrt 1889:** Zíbrt, Č.: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889.
- **Zíbrt 1927**: Zíbrt, Č.: *Staročeské umění kuchařské*. Praha 1927.

Seznam studijní literatury

- Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha 1978.
- Hosák, L. - Šrámek, R.: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1970.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957.
- Schuster - Šewc, H.: *Historisch-etymologisches Wörtebuch der ober – und niedersorbischen Sprache.* Bautzen 1978n.
- *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*. 1-17. Red. V. J. Černyšev. Moskva-Leningrad 1950-1965.
- *Slovník jazyka staroslověnského*. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.
- *Slovník slovenských nářečí. Ukážkový zväzok.* Red. I. Ripka. Bratislava 1980.
- *Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy*. 1-5. Red. K. K. Atrachovič. Minsk 1977n.
- Trubačev, O. N.: *Proischoždenije nazvanij domašnich životnych v slavjanskich jazykach. Etymologičeskije issledovanja.* Moskva 1960.

Internetové zdroje

- Vyobrazení na str. 18

[online] Dostupné na www: <www.obesity-news.cz>.

[online] Dostupné na www: <http://jahoda2020.blog.cz/0704/pucalka>.

- Vyobrazení na str. 20

[online] Dostupné na www: <http://www.revprirody.cz/>.

[online] Dostupné na www: <http://svazpekaru.cz/>.

- Vyobrazení na str. 23

[online] Dostupné na www: <http://www.egypt24.cz/jak-se-zilo-v-egypte-stolovani>.

- Vyobrazení na str. 31

[online] Dostupné na www: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Bochník>.

- Vyobrazení na str. 34

[online] Dostupné na www:
<http://www.sk2.goo.cz/zdravi_na_dlani/lecive_rostliny/rebricek.htm>.

- Vyobrazení na str. 38

[online] Dostupné na www:
<http://tyfoza.no ip.com/vestnik/html/knihy/vestnik25/index.htm>.

[online] Dostupné na www: <http://www.nabozenstvi.apu.cz/judaismus.html>.

- Vyobrazení na str. 39

[online] Dostupné na www: <http://www.iencyklopedie.cz/lamani-chleba>.

- Vyobrazení na str. 45

[online] Dostupné na www: <http://www.penam.cz/cs/rodina/chleb-v-citatech-a-porekadlech/>.

[online] Dostupné na www:<http://www.velke-pavlovice.cz>.

[online] Dostupné na www:<http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/zzz/_zprava/596652>.

[online] Dostupné na www:<http://www.tyden.cz/rubriky/apetit/za-historii-chleba-na-jih-

polska_117779.html>.
[online] Dostupné na www:http://www.celysvět.cz/muzem-chleba-v-nemecku.php.
[online] Dostupné na www:<http://www.toaster.org/museum.html>.

ANOTACE

Tato bakalářská práce se zabývá vznikem a pojmenováním kaše a chleba. Při analýze těchto slov se postupuje od samotného vzniku pojmenování, hledá se indoevropský kořen a podoba slova v ostatních slovanských jazycích.

Jádro práce spočívá v porovnání podoby výrazů kaše a chleba v češtině a ve slovanských jazycích, všímá si rovněž nářečních podob v současné češtině.
Zaznamenává, jak tyto termíny pronikly do lidových přísloví, pořekadel, přirovnání nebo pranostik. Zachycuje i přenesené významy, které názvy kaše a chleba mohou získat při výskytu v názvech rostlin nebo věcí, v příjmeních, toponymech či hydronymech.

Aby tyto poznatky byly začleněny do patřičného rámce, je tato práce doplněna o část zabývající se dějinami přípravy kaše a chleba.

ANNOTATION

The Bachelor's thesis deals with the origins of names for porridge and bread. The analysis of these words starts with the formation of the naming and continues with the search for Indo-European roots of the expressions and their forms in other Slavonic languages.

The central point of the thesis consists in a comparison of various forms of expressions for "porridge" and "bread" in Czech and other Slavonic languages, including vernacular forms in present Czech.
The thesis describes the way these terms entered folk sayings, proverbs, comparisons or weather lore. It also includes transferred meanings which the terms for "porridge" and "bread" may acquire in the names of plants or objects, in surnames, toponyms and hydronyms.

In order to incorporate these observations into a proper frame, the thesis includes a section dealing with the history of porridge and bread making.